

KUL TÚRA SLOVA

*Vedecko-popularizačný
časopis
pre jazykovú
kultúru
a terminológiu*

*Orgán
Jazykovedného ústavu
Ludovíta Štúra SAV
a Jazykového odboru
Matice slovenskej*

HLAVNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Sibyla Mislovičová

REDAKČNÁ RADA

Adriana Ferenčíková, Ján Findra,
Juraj Glovňa, Robert Hammel,
Renáta Hlavatá, Nicol Janočková,
Ján Kačala, Anna Marićová,
Sibyla Mislovičová, Jozef Mlaček,
Slavomír Ondrejovič, Mária
Pisárčiková, Matej Považaj,
Mária Šimková, Iveta Vančová,
Pavol Žigo

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Panská 26

KAČALA, Ján: Neobsadzovanie pozície subjektu vety a desubjektívizácia	129
FINDRA, Ján: Slovosled a zvrtné zámeno	142

Z HISTORICKEJ LEXIKY

KRAJČOVIČ, Rudolf: Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladom názvov obcí a miest (27)	149
--	-----

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

SMATANA, Miloslav: Niektoré názvy ovocia (ovocných plodov) v slovenských nárečiach (1)	158
--	-----

ROZLIČNOSTI

Ako sa volá loptička, ktorá po dopade na zem opakovane vysoko skáče? M. Považaj	170
---	-----

SPRÁVY A POSUDKY

Spomienka na profesora Jána Oravca. J. Kačala	173
Syntax a morfológia – väzby, súvislosti a inšpirácie (profesorom Jánom Oravcom). M. Macho	179
Druhý zväzok Slovníka súčasného slovenského jazyka H – L vykročil k používateľom. K. Gajdošová	185

SPYTOVALI STE SA

<i>Fľaškovateľ</i> a <i>fľašovateľ</i> . I. Vančová	190
---	-----

Z JAZYKOVÝCH RUBRIK

<i>Ryšavá</i> či <i>ryšavá</i> . K. Kálmánová	192
---	-----

KUL TÚRA SLOVA

KULTÚRA SLOVA, vedecko-popularizačný časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV a Jazykového odboru Matice slovenskej. Ročník 45, 2011, č. 3 (15. 8. 2011). Matica slovenská – Vydavateľstvo Matice slovenskej v Martine. Hlavný redaktor PaedDr. Matej Považaj, CSc. Výkonná redaktorka PhDr. Sibyla Mislovičová. Grafická úprava Oto Takáč. Technický redaktor Vladimír Radik. Výchádza šesťkrát ročne. Ročné predplatné 5,38 € (162 Sk), jednotlivé čísla 0,90 € (27 Sk). Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma Vydavateľstvo Matice slovenskej, Mudroňova 1, 036 52 Martin, e-mail: periodika@matica.sk, tel. 043/4012839. Evidenčné číslo 3696/09. Podávanie novinových zásielok povolené OZSsRP Banská Bystrica č. 1325/94-PTP z 25. 4. 1994. ISSN 0023-5202

Distributed by Vydavateľstvo Matice slovenskej, Mudroňova 1, 036 52 Martin, Slovakia. Distribution rights are held by KUBON and SAGNER, P.O.B. 34 01 08, D-8000 München, Germany.

© Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave

© Vydavateľstvo Matice slovenskej v Martine

Vytlačila Tlačiareň BEN&M, Miriam Uličná, Turčianske Teplice 2011

Cena 0,90 € (27 Sk)

Neobsadzovanie pozície subjektu vety a desubjektívizácia

JÁN KAČALA

1.0. Predkladáme čitateľom stať o pojmovo-terminologickej a metodologickej problematike subjektovej čiže podmetovej pozície v stavbe dvojčlennej vety, o podmienkach jej neobsadzovania, ako aj o desubjektívizácii pôvodne dvojčlennej vety. Predostierame vlastné riešenie jednej z čiastkových syntaktických tém opreté, prirodzene, najmä o výsledky domácej jazykovednej tradície a dávame návrhy na presné odlišenie dvoch elementárnych procesov pri utváraní dvojčlennej a, naopak, jednočlennej vety, tak ako sú označené v názve textu, a vymedzenie jednotlivých pojmov a termínov, ktoré s týmito procesmi súvisia a značia rozvedenie a konkretizáciu označených ústredných procesov.

1.1. *N e o b s a d z o v a n i e* pozície podmetu vety sa u nás najmä v školskej praxi spája s označením *z a m l č a n ý p o d m e t*, prípadne sa vraví o vete so zamlčaným podmetom. Pravdaže, tento prípad do neobsadzovania pozície podmetu v dvojčlennej vete nepochybne patrí, no z druhej strany treba jednoznačne povedať, že teória a prax neobsadzovania podmetovej pozície je oveľa zložitejšia. Najprv však vo všeobecnosti pripomenieme, že keď vravíme o podmetovej pozícii v systéme dvojčlennej vety, myslíme tým systémovo predpokladanú a vyžadovanú pozíciu, to značí, že v každej dvojčlennej vete takáto pozícia je záväzne prítomná. Syntaktická pozícia je integrálnou súčasťou systému vety ako abstraktnej jednotky. Z druhej strany to, či táto pozícia v danom prípade vety je alebo nie je obsadená

istým konkrétnym pomenovaním so syntaktickou funkciou podmetu, je už vec realizácie tejto pozície. Syntaktická pozícia, predpokladaná a vyžadovaná systémom, schémou vety, typom vetnej konštrukcie, nemusí byť v každom prípade realizovaná; dokonca prípady, keď táto pozícia nie je obsadená, tvoria istý systém. Zistenie o nie nevyhnutnom obsadzovaní syntaktickej pozície sa pritom týka nielen podmetovej pozície, o ktorej je tu reč, ale aj pozície iných vetných členov, najmä vetných členov zviazaných s prísudkovým slovesom a utvárajúcich intencnú štruktúru vety (k termínu pozri bližšie prácu Kačala, 1971, s. 75 n.). Okrem podmetu ide o pozíciu prísudku ako hlavného syntakticky závislého člena vety, závislého od podmetu, ako aj o pozíciu predmetu vety, ktorý je vonkajšou realizáciou smerovania, čiže intencie slovesného deja obsiahnutej v každom slovesnom tvare vo vete, no osobitne zreteľnej v tvare prísudku. Podľa toho je predmet syntakticky závislý primárne od slovesa v hocijakej syntaktickej funkcii alebo od prídavného mena najmä v pozícii mennej časti slovesno-menného prísudku. Tieto všeobecné poznatky nebudeme ilustrovať príkladmi na všetky spomínané vetné členy, aby sme neodbiehali od centrálnej línie nášho výkladu. Uspokojíme sa s príkladmi ilustrujúcimi v ďalšej časti našej state jednotlivé prípady obsadzovania a neobsadzovania pozície hlavného nezávislého vetného člena – podmetu.

Ako sme už naznačili, samo neobsadzovanie pozície podmetu vety je širší jav ako len zamlčaný alebo nevyjadrený podmet. Zamlčanie alebo nevyjadrenie podmetu v našom jazyku umožňuje jeho *f l e k t í v n a p o v a h a* – to, že gramatické významy sa komplexne vyjadrujú relačnou príponou v rámci jedného slova. S tým súvisí to, že v dôsledku ohýbania mien a slovíes sa často stretáme s duplicitným vyjadrením kongruenčných gramatických kategórií v niektorých syntagmách – na nadradenom, dominujúcom člene a zároveň na podradenom, dominovanom člene. Taký stav je aj v predikatívnej syntagme, v ktorej sa gramatické kategórie osoby, čísla a niekedy aj gramatického rodu a pádu prvotne vyjadrujú na dominujúcom vetnom člene – podmete – a na základe zhody, čiže kongruencie, sa prenášajú aj na tvar slovesa v prísudku. Vidíme to na príklade *Ja sa nemôžem zbaviť dojmu, že... – Ty sa nemôžeš zbaviť dojmu, že... – On sa nemohol zbaviť dojmu, že... – Ona sa nemohla zbaviť dojmu, že... – My sme sa nemohli zbaviť dojmu, že... – Vy sa nemôžete zbaviť dojmu, že... – Oni sa nemôžu zbaviť dojmu,*

že... V ňom – tak ako sa striedajú gramatické osoby v podmetovej pozícii – v súlade s tým sa zákonite striedajú aj gramatické osoby v prísudku, konkrétne vyjadrené na tvare modálneho pomocného slovesa *môcť*, v zápornej podobe *nemôcť*. Rovnako sa v závislosti od čísla v podmete striedajú aj slovesné tvary v prísudku. Takisto to platí pri vyjadrení mužského alebo ženského rodu na osobnom zámene 3. osoby v podmete a pri reagovaní určitého slovesného tvaru v minulom čase, ktorý rovnako rozlišuje gramatický rod. V prípade, keď máme pred sebou zložený slovesno-menný prísudok, ktorého mennú časť realizuje prídavné meno, nominatívny tvar pomenovania v podmete sa prenáša aj na tvar prísudkového prídavného mena, hoci to neplatí bezvýnimочно, lebo nominatívu v mennej časti prísudku za istých okolností konkuruje inštrumentál. Máme tu na mysli prípady typu *Odpor sa stáva zbytočný* a *Odpor sa stáva zbytočným*. – *Chlapec chcel zostať statočný* a *Chlapec chcel zostať statočným*.

Nevyjadrenie či zamlčanie podmetu je možné iba vtedy, keď o tom, čo platí ako podmet v danej vete, niet pochybností. Všimnime si to na príklade niekoľkých na seba nadväzujúcich viet z prózy Ladislava Ťažkého: *Priateľ sa usmieva, sleduje špinavého, zarasteného tuláka, ktorý zastavuje chodcov a o niečo ich prosí. Podľa posunku pravej ruky zrejme žiada od chodcov cigaretu. Nemá šťastie*. V druhej vete – *sleduje špinavého, zarasteného tuláka* – je nepochybným podmetom pomenovanie *priateľ*, ktoré platí ako podmet predchádzajúcej vety. No vo vete *o niečo ich prosí* stojí v úlohe podmetu pomenovanie *tulák*, zastúpené vzťahným zámenom *ktorý*, ktoré takisto platí ako podmet predchádzajúcej vety. Rovnaký podmet – *tulák* – platí aj v dvoch nasledujúcich vetách: *Podľa posunku pravej ruky zrejme žiada od chodcov cigaretu*. a *Nemá šťastie*. Máme tu teda sled troch dvojčlenných viet s rovnakým nevyjadreným či zmlčaným podmetom. To svedčí aj o tom, že perspektíva nevyjadreného podmetu je otvorená aj vo viacerých ďalších vetách, ktoré si to svojou stavbou vyžadujú.

Ako vidno, tvary prísudku v istom zmysle zastupujú aj vyjadrenie podmetu a to je elementárna systémová podmienka na to, aby sme za istých okolností podmet mohli v reči „zamlčať“, nevyjadriť ho osobitným slovom, lebo prísudkový tvar naň odkazuje a zo súvislosti sa pomenovanie s úlohou podmetu takisto rozumie: pri identifikácii nevyjadreného podmetu jestvuje teda súhra viacerých činiteľov: gramatického, sémantického aj obsahového.

Výsledkom neobsadenia podmetovej pozície je úspora vo vetnom vyjadrení a neplytvanie takými jazykovými prostriedkami, ktoré sa osobitne nemusia v danej situácii pomenovať, lebo sú z tvarov iných vetných členov, zo sémantických vzťahov medzi prvkami vety alebo zo súvislosti zreteľné. Okrem ekonomického zreteľa sa pri vynechávaní podmetu v reči uplatňuje aj zreteľ plynulosti a hľadkosti textu: je všeobecne známe, že text, v ktorom sa nevhodne a nefunkčne striedajú opakujúce sa slová, pokladá sa za neobratný a štylisticky neupravený. Na druhej strane opakovanie istých prvkov vo vete môže byť signálom estetického, humorného alebo iného zámeru autora. Porovnajme príklad s opakovaním spojky *a* pred každou priradenou súčasťou viacnásobného vetného člena z esejistického vyjadrovania Alexandra Matušku: *Vonkajšia, hmotná tvárnosť vlasti: jej obloha a nebo a hviezdy a slnko a mesiac a oblaky a hmla*.

1.2. Ďalším prípadom neobsadenia podmetovej pozície sú vety so všeobecným podmetom. Sú to známe a už vedecky opísané javy typu *Zvonja. – Hovorja, že to nevydržal. – Píšu, že to bolo ináč. – Tam ho zajali. – Nedovolili mu vojsť dovnútra. – Ešte nemali chlieb. – Prezývali ho Jonášom. – Koho majú obesiť, ten sa neutopí* (A. P. Záturecký). Základným prostriedkom na realizáciu prísudku, ktorý zasa istým spôsobom supluje podmet, je tvar 3. osoby množného čísla v oznamovacom spôsobe a činnom rode. Všeobecným podmetom, ktorý sa nemusí vysloviť osobitným pomenovaním, sa rozumie pomenovanie *ľudia, všetci, každý*. Systémová aj komunikačná situácia je taká zreteľná, že osobitne vyslovené pomenovanie podmetu by bolo nadbytočné, a tak aj tu jazyk a jeho používatelia siahajú za úspornejším vyjadrením, ktoré, pravdaže, netrpí nijakým jazykovým ani dorozumievacím nedostatkom.

1.3. Tretím prípadom sú vety s nulovým gramatickým podmetom (tento pojem a termín používame podľa Jozefa Ružičku – pozri jeho rovnomennú stať z roku 1968). Tento typ najplnšie realizuje situáciu neobsadzovania pozície podmetu, presnejšie povedané, situáciu, keď nemožno obsadiť túto pozíciu. Príčina tohto stavu je najmä v povahe vyjadrení a výrokov patriacich do tejto skupiny prípadov: ide tu o všeobecne prijímané pravdy alebo potvrdené ľudské skúsenosti a z druhej strany o všeobecne platné zásady, recepty na postup, ktorý má viesť k želanému výsledku – k optimálnemu dosiahnutiu toho, čo sa predpísanou zásadou, receptom sleduje. Všeobecne

prijímanými pravdami alebo potvrdenými ľudskými skúsenosťami myslíme predovšetkým príslovia a porekadlá typu *Ako si zaseješ, tak budeš žať*; *ako si ustelieš, tak budeš spať*. – *S poctivosťou najďalej zájdeš*. – *Kričí, akoby ho na nože bral*. – *S dobrým svedomím pred kohokoľvek predstúpiť môžeš*. (A. P. Záturecký) – *Hej, zabili, zabili dvoch chlapcov bez viny*. (pieseň) Všeobecne platné zásady, recepty a podobné texty sú obsiahnuté v návodoch na používanie istých prístrojov, pomôcok, na prípravu a spotrebúvanie jedál, nápojov a podobne, napríklad: *Prístroj pri používaní držíme vodorovne*. – *Čaj pijeme čerstvo pripravený a teplý*. – *Zápražku zalejeme teplou vodou*. – *Cesto posypeme nastrúhanými orechmi alebo mandľami*. V týchto a podobných vyjadreniach nielenže je vyslovenie podmetu zbytočné, ale ho normálne ani nemôžeme doplniť, preto vravíme, že pozícia podmetu je nielen neobsadená, ale priam nulová, takže ju ani nemožno obsadiť; preto nulový gramatický podmet. Ráz takýchto výrokov, návodov, receptov je taký, že sa týkajú každého, kto príslušný úkon robí, a na dodržiavanie predpísaného postupu je v takom vyjadrení obsiahnutý aj významový prvok potrebnosti, nevyhnutnosti. To značí, že povedzme návod *Prístroj pri používaní držíme vodorovne* je významovo rovnocenný s výrokom, v ktorom upotrebíme modálne sloveso *mať* (*povinnosť*), modálnu príslovku *treba*, prípadne prídavné meno *nevyhnutný* v spojení so sponou a podobne: *Prístroj pri používaní máme držať vodorovne*. – *Prístroj pri používaní treba držať vodorovne*. – *Prístroj pri používaní je nevyhnutné držať vodorovne*.

1.4.0. Napokon štvrtým prípadom neobsadzovania podmetovej pozície v dvojčlennej vete sú prípady, v ktorých činiteľ deja je transponovaný do pozície príslovkového určenia miesta. Takýto vetný člen sa v danej vetnej konštrukcii stáva záväzným členom vety, a keď sa nepoužije, značí to, že ide o iný typ vety – o vetu so všeobecným podmetom, ktorú sme spomínali v predchádzajúcej časti výkladu. Vety s príslovkovým určením zastupujúcim podmet vety už nemajú taký široký záber zahrnutých jednotlivcov, neplatia teda tak všeobecne ako predchádzajúce prípady, platia však so zreteľom na miesto, ktoré obsahuje v sebe informáciu o činiteľovi deja, ale zastretú v podobe príslovkového určenia miesta. Ide o také vety ako *U Gajdošovcov upratujú*. – *V novinách píše, že to tak nebolo*. – *V rádiu vravia, že tam bude občianska vojna*. – *V kine dávali Tisícročnú včelu*. Významová platnosť takýchto viet je podobná ako pri analogických vetách

vybudovaných na bezpodmetovom zvratnom tvare typu *ide sa* alebo na zvratnom pasíve. Porovnajme pretransformované príklady: *U Gajdošovcov sa upratuje*. – *V novinách sa píše, že to tak nebolo*. – *V rádiu sa vraví, že tam bude občianska vojna*. – *V kine sa dávala Tisícročná včela*.

Typ *U Gajdošovcov upratujú* je pozoruhodný tým, že v ňom je možné upotrebiť vymedzovacie zámeno *všetci*, ktoré svojím nominatívnym tvarom napovedá, že by sa mohlo chápať aj ako podmet. Takýto výklad veci je však menej pravdepodobný, lebo neobstojí systémovo: keď totiž vychádzame z predpokladu (ktorý je veľmi pravdepodobný), že máme pred sebou typ vety, v ktorom pozícia subjektu, čiže podmetu, nie je obsadená a subjekt je pretransformovaný do podoby príslovkového určenia s miestnym významom, treba hľadať iné primerané vysvetlenie vetnočlenskej platnosti tvaru vymedzovacieho zámena *všetci*. Pri opise a výklade doplnku ako špecifického vetného člena v sústave vetných členov (bližšie pozri Kačala, 1971) sme pri tomto zámene častejšie konštatovali funkciu kvantitatívneho typu doplnku; túto funkciu zámena *všetci* identifikujeme aj v citovanom príklade s neobsadenou pozíciou podmetu dvojčlennej vety. Je to teda kvantitatívny doplnok, ktorý bližšie vymedzuje kvantitu nadradeného vetného člena, v danom prípade subjektu. Špecifickosťou takéhoto podmetového doplnku je to, že sa používa vo vete s neobsadenou pozíciou podmetu.

1.4.1. Iná otázka, ktorá sa vynára pri výklade viet typu *U Gajdošovcov upratujú*, je stanovisko Jozefa Orlovského v jeho práci *Slovenská syntax* (1959, s. 64), podľa ktorého tento predložkový pád má úlohu podmetu. V tomto stanovisku sa vedecky neodôvodnene odfíha významová stránka daného predložkového pomenovania od jeho výrazovej stránky. To z metodologického stanoviska nepokladáme za vhodné. V našej stati o identifikácii prvkov sémantickej štruktúry vety (pozri Kačala, 2000) sme ukázali, že nie je možné stavať sémantickú štruktúru vety na opačných princípoch, ako stojí gramatická štruktúra vety, a dôvodili sme, že výrazová stránka prvkov sémantickej štruktúry vety sa opiera a je nútená opierať sa o výrazovú stránku prvkov gramatickej štruktúry vety, lebo tá je vo vete jediná skutočná, skutočne vyjadrená. Čiže, trocha zjednodušene povedané, aj prvky sémantickej štruktúry vety sa opierajú o formu vetných členov ako prvky gramatickej štruktúry vety. Zásadne platí, že pádom podmetu je nominatív,

iba v osobitných prípadoch, keď stojí v popredí sémantická stránka vyjadrenia, je to genitív (ide o prípady typu *Napadol sneh. – Napadlo snehu.*), ale podmet zo zásady nemôže byť formálne realizovaný výrazom s predložkou *u* + genitív mena. Presvedčivým argumentom v prospech tohto riešenia je už spomínaný fakt, že takýto predložkový výraz môže stáť aj v type vety vybudovanom na bezpodmetovom zvratnom tvare typu *ide sa: U Gajdošovcov sa upratuje*. Tento systémový fakt Jozef Orlovský zjavne nebral do úvahy, lebo v opačnom prípade by bol musel pracovať s predpokladom, že jednočlenná veta typu *Upratuje sa* vstupom predložkového výrazu s miestnym významom *u Gajdošovcov* „opúšťa“ jednočlennú štruktúru a „premieňa sa“ na dvojčlennú vetu. No také „premeny“ viet z jednočlenných na dvojčlenné nie sú v teórii známe, a keby sa taký predpoklad pripustil, muselo by sa v teórii gramatiky veľmi veľa zmeniť. To, že predložkový výraz *u Gajdošovcov* má transformačné korene vo výraze *Gajdošovci* s predpokladanou podmetovou pozíciou vo vete *Gajdošovci upratujú* a že tento predložkový výraz má sémanticky blízko k podmetu *Gajdošovci*, nie je ešte vonkoncom presvedčivý dôkaz o podmetovej povahe takéhoto predložkového výrazu. Predložkový výraz je jednoducho predložkový výraz, v danom prípade s miestnym významom, a nie je to pomenovanie, ktoré je schopné zastávať funkciu podmetu.

2.0. Druhú, systémovo odlišnú skupinu prípadov tvoria vety utvorené procesom *desubjektivizácie*. Tento termín svojou motiváciou vychádza z medzinárodného termínu na označovanie podmetu dvojčlennej vety – termínu *subjekt dvojčlennej vety*. Desubjektivizácia vetnej štruktúry značí, že túto vetnú štruktúru v syntaktickom derivačnom procese zbavíme subjektu, podmetu vety, pričom toto zbavenie subjektu má dosah na celú štruktúru vety a spôsobuje zmenu takejto štruktúry. Desubjektivizácia značí, že subjekt sa rozličnými transformačnými procesmi zmení na iný vetný člen alebo v danej vetnej štruktúre zaniká. Keď vychádzame zo štruktúry dvojčlennej vety, ktorej integrálnou súčasťou je aj pozícia podmetu, značí to prínajmenej to, že dvojčlenná štruktúra sa mení na jednočlennú. A jednočlenná je (aj) preto jednočlenná, že jej gramatické a sémantické jadro sa nerozčleňuje na subjektovú a predikátovú zložku a že v nej už nemôžeme identifikovať pozíciu subjektu, je to teda veta bez subjektu, čiže bezsubjektová, v slovenčine bezpodmetová. Pojem a termín *bezpodmetová veta* (prípadne v staršej podobe *bezpodmetná veta*) na označenie jednočlennej vety sa pou-

žíval v staršej jazykovede, konkrétne povedzme v prácach spoluzakladateľa porovnávacej slovanskej skladby Františka Miklošiča alebo v štúdiách význačného českého indoeuropeistu a bohemistu Josefa Zubatého; u nás tento pojem a termín upotrebuje Samuel Cambel vo svojej Rukováti spisovnej reči slovenskej (Czambel, 1915, s. 236) a v súhlase s ním Ján Damborský vo svojej Slovenskej mluvnici z roku 1930 (na s. 16).

Desubjektívizácia je proces prestavby vetnej štruktúry patriaci do širšej oblasti transformačných postupov a predpokladá jestvovanie pôvodnej alebo prvotnej štruktúry a odvodennej, derivovanej štruktúry, ktorá je výsledkom uplatnenia desubjektívizačného postupu. Pôvodná štruktúra je teda s dvojčlenným alebo členeným gramatickým a sémantickým jadrom a jeho organickou súčasťou je aj pozícia subjektu, kým odvodená štruktúra má jednočlenné alebo nečlenené gramatické a sémantické jadro. Problematike dvojčlennej a jednočlennej vety a ich vzájomným vzťahom sa podrobnejšie venujeme v práci Kačala, 2009.

2.1. Pod všeobecným pojmom a termínom *desubjektívizácia* je zaradených päť čiastkových procesov rozlíšených podľa upotrebených derivačných postupov a prostriedkov. Na prvom mieste stojí gramatická reflexívizácia. Je to proces utvorenia bezpodmetového zvrätneho tvaru typu *ide sa*, ktorý je výrazovou základňou zodpovedajúcej jednočlennej vety. Východiskovým tvarom je tvar 3. osoby jednotného čísla a prípadne stredného rodu a k nemu sa pridáva samostatná gramatická morféma *sa*. Týmto reflexívizačným postupom, t. j. prítomnosťou samostatnej gramatickej morfémy *sa*, vylučuje sa možnosť vyjadriť pozíciu subjektu vo vete založenej na bezpodmetovom zvratnom tvare. Pri tomto transformačnom procese pomenovanie pôvodného subjektu vety môže zmeniť svoju pravidelnú pozíciu, ktorú zaujíma v dvojčlennej vete, na novú a zaujať miesto predmetu vo forme takzvaného voľného, neintenčného datívu s významom stavu; ide o stavový datív. V takom prípade sa datívny predmet stáva obligátnym členom jednočlennej vetnej konštrukcie a vyjadrenie stavu je navyše zviazané s obligátnym vyjadrením kvality príslovkami typu *dobre – zle*. Desubjektívizačný proces v konkrétnej vete: *Rodičia pracovali v novej prevádzkarni. – Rodičom sa v novej prevádzkarni pracovalo dobre*. Uvedenými procesmi jednočlenná konštrukcia nadobúda významový prvok dispozície konať príslušný dej.

Tvorenie bezpodmetového zvratného tvaru ako bázy zodpovedajúcej jednočlennej vety má v našom jazyku systémové obmedzenie v tom, že sa nemôže uplatniť pri slovesách majúcich väzbu s bezpredložkovým akuzatívom: pri týchto slovesách samostatnou gramatickou morférou *sa* utvárame zvratný trpný rod, čiže zvratné pasívum, ktorého podstatou je odstránenie pomenovania subjektu z tejto pozície a dosadenie pomenovania zásahu, objektu do subjektovej pozície: *Závod vyrába naftu. – V závode sa vyrába nafta.*

2.2. Druhým čiastkovým procesom desubjektiviizačného procesu je slovo tvorná reflexivizácia. Pri nej sa takisto využíva mnohofunkčná morféma *sa*, ale v platnosti slovo tvorného prvku, t. j. ako samostatná slovo tvorná morféma. Týmto procesom teda vznikajú nie gramatické tvary využívané ako základňa jednočlennej vety, lež *no vé slo vá* – neosobné zvratné slovesá slúžiace ako báza zodpovedajúcej jednočlennej vety. Tak z modálneho slovesa *chcieť*, resp. z jeho tvaru 3. osoby jednotného čísla *chce* vzniká podoba *chce sa* majúca väzbu s neurčitkom plnovýznamového slovesa a vo vetnej konštrukcii vznikajúcej na báze takéhoto slovesa takisto sa ako záväzný uplatňuje stavový datív, v ktorom sa prejavuje pôvodné pomenovanie subjektu deja v tvare nominatívu: *Chlapec chce spať. – Chlapcovi sa chce spať.* Takýto slovo tvorný proces má paradigmatickú povahu a uplatňuje sa v celom rade slovies s vymedzeným lexikálnym významom (podrobne sme ich opísali v práci Kačala, 1979); uvedieme niektoré dvojice príkladov: *Komín dymí a Z komína sa dymí. – Oči mu zaiskrili a V očiach sa mu zaiskrilo. – Matka v izbe rozsvietila svetlo a V izbe sa rozsvietilo. – Sused práši pokrovec a Z pokrovca sa práši. – Studené povetrie ochladilo kávu a Vonku sa ochladilo.*

2.3. Tretím čiastkovým procesom, v ktorom sa realizuje desubjektiviizácia, je *in finitivizácia* predikátu. Rozumieme ňou vylúčenie určitých slovesných tvarov ako nosných prvkov dvojčlennej vety a upotrebenie neurčitku ako nosného prvku, resp. ako základného člena súvzťažnej jednočlennej vety. Takýto proces sa týka sémanticky vymedzenej skupiny slovies vyjadrujúcich vnímanie zmyslami. Ide o prípady typu *Na konci zimy v hore už počujeme spev vtákov* a *Na konci zimy v hore už počuť spev vtákov. – Na výkone niektorých pochodujúcich sme pozorovali únavu* a *Na výkone niektorých pochodujúcich bolo pozorovať únavu. – V povetrí cítíme zápach*

po horení a V povetří cítit' zápach po horení. Vety s neurčitkovým vetným základom oproti paralelným dvojčlenným vetám priberaajú aj modálny významový prvok *m o ž n o s t i*: ten sa môže (v podobe modálnej vetnej príslovky *možno* alebo modálneho slovesa *dať sa* v tvaroch *dá sa – dajú sa*) bez zmeny významu do derivovanej vety doplniť, napríklad: *Na konci zimy v hore už možno počuť spev vtákov. – Na výkone niektorých pochodujúcich sa dala pozorovať únava.* (Pravdaže, vo vete s modálnym slovesom *dať sa* máme pred sebou už konštrukciu s dvojčlenným gramatickým a sémantickým jadrom, v nej slovo *únava* v tvare nominatívu zaujíma pozíciu podmetu vety.)

2.4. Aj vo štvrtom čiastkovom desubjektivizačnom procese ide o vylúčenie súboru určitých slovesných tvarov z potenciálneho základu na stvárnenie predikátu a o zúženie slovesných tvarov na jeden neurčitý tvar – *t r p n é p r í č a s t i e* dokonavých slovies istých významových okruhov, a to v izolovanom tvare jednotného čísla a stredného rodu. Tieto gramatické kategórie sú charakteristické aj pre iné výrazové prostriedky na realizáciu základného člena jednočlennej vety; porovnaj napríklad: *prší, pršalo, zabilo ho, bolo by ho zasypalo, cnelo sa mu za rodičmi.* Toto trpné prídavné slovo v spojení s určitým tvarom sponového slovesa *byť* v 3. osobe jednotného čísla utvára zložený syntagmatický útvar typu *je navarené, bude zatvorené, bolo poorané, je napršané, bolo by bývalo zaoblačené* a podobne, ktorý vyjadruje dokončený stav ako výsledok istého procesu. Aj tu sa vychádza z predpokladu jestvovania určitého slovesného tvaru v platnosti prísudku dvojčlennej vety (v prípade slovesa *navariť* v minulom čase ide o tvary *navaril som, navaril si, navaril, navarili sme, navarili ste, navarili* a mohli by sme uviesť paradigmu aj podľa iných kategórií), ale pri desubjektivizačnom procese sa vynecháva nielen celá táto variabilnosť osôb, ale aj konajúca osoba vo všeobecnosti, stráca sa procesuálny ráz slovesného deja a zo slovesnej paradigmy sa vyberá neurčitý slovesný tvar dokonavých slovies na vyjadrenie výsledného stavu. Tento proces označujeme ako *p a r t i c i p i a l i z á c i a* predikátu.

2.5. Napokon o zúženie slovesnej paradigmy na jeden tvar – 3. osobu jednotného čísla a prípadne stredného rodu – ide aj v piatom, poslednom prípade desubjektivizačného procesu. Tu sa z personálnych (osobných) slovies s plnou paradigmou stávajú nepersonálne (neosobné) slovesá s výlučným tvarom zhodným s tvarom 3. osoby jednotného čísla a stredného rodu.

Napríklad z rozvetvenej paradigmy slovesa *zasypať* (povedzme v budúcom čase: *zasypem jamu, zasypeš, zasype, zasypeme* atď.) zostáva iba jediný tvar – spomínaný tvar 3. osoby jednotného čísla – a ten sa v rozličných modálnych obmenách a časových stupňoch stáva bázou na realizáciu vetného základu jednočlennej vety typu *Zasypalo ho v bani. – Bolo by ho zasypalo v bani.* Iné príklady tohto typu: *Zabilo ho v hore. – V zámku straší. – V škole zazvonilo na koniec hodiny.* Tento proces označujeme ako *d e p e r s o n a l i z á c i u* predikátu.

V našom výklade má ústredné miesto pojem a termín *desubjektivizácia*; označujeme ním proces, pri ktorom sa pomenovanie s funkciou podmetu vety odsúva z tejto pozície a nová vetná štruktúra vybudovaná na desubjektivizovaných slovesných tvaroch sa konštituuje a platí *b e z s u b j e k t u*, pričom sa tento subjekt ani neuvedomuje ako potenciálne alebo ináč prítomný v konštrukcii. Vetná štruktúra platí ako jednočlenná a subjekt v nej vonkoncom nechýba, je to plnohodnotná štruktúra, rovnocenná s dvojčlennou štruktúrou, hoci v nej majú rozhodujúcu úlohu paradigmaticky osihotené slovesné tvary, osobitne neurčité. Pojem a termín *desubjektivizácia* je novší a v našej koncepcii ho používame namiesto termínu *deagentizácia*, ktorý je v slovenskej a českej jazykovednej literatúre široko zaužívaný (porovnaj napríklad Oravec – Bajzíkova, 1982, s. 64; Grepl – Karlík, 1983, s. 37; Mluvnice češtiny, 1987, s. 247), ale nám sa ukazuje ako menej vhodný. Naša najzávažnejšia námietka proti nemu je tá, že jeho motivant, t. j. slovo *agens*, označuje prvok sémantickej štruktúry vety, je to teda pojem a termín patriaci do oblasti sémantickej výstavby vety. Na druhej strane sa však termín *deagentizácia* využíva na označovanie vetných štruktúr vybudovaných na *g r a m a t i c k o m* princípe. V tom je značné protirečenie, lebo nový (sémantický) prístup k organizácii vety okrem iného smeroval práve k zreteľnému odlišeniu týchto dvoch úrovní v stavbe vety, t. j. gramatickej a sémantickej, ako aj k posilneniu priamo sémantického pohľadu na vetnú stavbu.

Protirečenie pri súčasnom rozšírení pojmu a termínu *deagentizácia* je však najmä v tom, že sa pojem a termín *agens*, ktorý označuje jeden typ sémantického subjektu vety – aktívneho vykonávateľa deja, t. j. vlastného činiteľa deja –, neoprávnene rozšíril na všetky typy sémantického subjektu – vrátane neaktívneho subjektu deja, t. j. paciensa, ako je to v príkladoch typu *Stav pacienta sa zlepšil. – Veľa ovocia zhnilo na koreni. – Pivničné*

priestory zapáchajú. – Otec ochorel a podobných. Je zjavné, že tam, kde v pozícii sémantického subjektu deja nejde o aktívnu substanciu deja, t. j. o agens, hovoriť o deagentizácii vecne neobstojí.

Z rovnakých dôvodov nepokladáme za vhodné hovoriť ani o deagentných vetách (pozri napríklad u Oravca – Bajzikovej, 1982, s. 65); nimi sa spravidla rozumejú vety vybudované na neosobných slovesách alebo na neosobných tvaroch osobných slovík. Vo vetách typu *Prší. – Blýska sa. – Hrmí. – Zvečeri sa. – Už by mohlo nasnežiť! – Chýli sa k noci. – Vyšlo mu baterky. – Vyrazilo nám poistky* a podobných vonkoncom neprichádza do úvahy akýsi agens; na akom vecnom základe teda môžeme pri nich hovoriť o deagentnosti či deagensovosti?

3. Ako vidno, dva východiskové pojmy a termíny – *neobsadzovanie subjektovej pozície v dvojčlennej vete a desubjektivizácia vety* alebo *predikátu* – v našej koncepcii označujú dva systémovo rozdielne jazykové javy. Pri obidvoch pojmoch a termínoch vychádzame z rovnakého základu – z pomenovania *subjekt vety*. Z nášho výkladu zreteľne vyplynulo, že rozlišujeme subjekt v úrovni gramatickej štruktúry vety a subjekt v úrovni sémantickej štruktúry vety. V obidvoch analyzovaných prípadoch – neobsadzovanie subjektovej pozície vo vete aj desubjektivizácia predikátu vety – máme na mysli *g r a m a t i c k ú ú r o v e ň* vo výstavbe vety. To značí, že aj neobsadzovanie subjektovej pozície vety, aj desubjektivizácia predikátu sa týka gramatického subjektu vety. Šlo nám predovšetkým o presné rozlíšenie uvedených dvoch úrovní v stavbe vety, ďalej o diferencovanie javov, ktoré sme urobili ústredným predmetom našej pozornosti, a napokon aj o presné diferencovanie desubjektivizácie a deagentizácie. Desubjektivizácia je jav patriaci do gramatickej štruktúry vety a v porovnaní s deagentizáciou má oveľa širšiu platnosť, kým deagentizácia vo vlastnom zmysle sa týka, prípadne sa môže týkať iba odstraňovania *a g e n s a* zo sémantickej štruktúry vety, nie odstraňovania sémantického *s u b j e k t u* z vetnej štruktúry. Pojem a termín *deagentná veta* je iba akýmsi nahradením niekdajšieho tradičného termínu *bezpodmetová veta*; termín *deagentná veta* ako označenie jednočlenných slovesných viet typu *Prší* pokladáme za skresľujúci a vecne neopodstatnený, lebo naznačuje, akoby vety typu *Prší. – Hrmí. – Zvečeri sa. – Bodaj by sa vyčasilo* mali niečo spoločné s agensom. Slovesá slúžiace ako báza na vyjadrovanie týchto a takýchto jednočlenných viet nepredpokladajú ani

nevyžadujú vyjadrenie východiskovej substancie svojho deja a tobôž nie agensa.

LITERATÚRA

CZAMBEL, Samuel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 2. vyd. Turčiansky Sv. Martin: Knihlačiarisky účasť. spolok 1915. 376 s.

DAMBORSKÝ, Ján: Slovenská mluvnica pre stredné školy a učiteľské ústavy. II. Skladba. 5. vyd., opravené a značne doplnené. Nitra: Nákladom a tlačou Štefana Huszára 1930. 226 s.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1983. 104 s.

HATTALA, Martin: Mluvnica jazyka slovenského. Pešť: Náklad Viléma Lauffera 1864. 268 s.

KAČALA, Ján: Doplnok v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1971. 280 s.

KAČALA, Ján: Neosobné slovesá so slovotvorným formantom *sa*. In: Slovenská reč, 1979, roč. 44, č. 6, s. 321 – 327.

KAČALA, Ján: Identifikácia prvkov sémantickej štruktúry vety. In: Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 5 – 6, s. 309 – 318.

KAČALA, Ján: Dvojčlenné a jednočlenné vety v slovenčine. Martin: Matica slovenská 2009. 134 s.

Mluvnice češtiny. 3. Skladba. Red. F. Daneš a kol. Praha: Academia 1987. 748 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 269 s.

ORLOVSKÝ, Jozef: Slovenská syntax. 2., opravené a doplnené vyd. Bratislava: Obzor 1959. 372 s.

RUŽIČKA, Jozef: O vetách s nulovým gramatickým subjektom. In: Otázky slovanské syntaxe. II. Red. J. Bauer a kol. Brno: Univerzita J. E. Purkyně. 1968, s. 115 – 117.

Slovosled a zvrtné zámeno

JÁN FINDRA

V procese medziľudskej komunikácie ukladáme vecnú i estetickú informáciu do textu, do ústneho alebo písomného jazykového prejavu. Jazykový prejav, text je teda priestorom, v rámci ktorého myšlienkový obsah vysielame konkrétnemu alebo potenciálnemu adresátovi. Ako bilaterálna jednotka je text obsahová i formálna celosť, má svoju hĺbkovú i povrchovú organizáciu (Findra, 2009). A tak – vzhľadom na funkčnú synchronizáciu medzi obsahom a formou – musí expedient formulovať obsahovo-myšlienkový pôdorys svojho jazykového prejavu v čase jeho výstavby a zároveň musí hľadať aj výrazové prostriedky na jazykovo-kompozičné stvárnenie obsahu a jeho častí.

Pri organizovaní hĺbkovej, obsahovo-tematickej úrovne textu sa pritom predpokladá, že čiastkové zložky myšlienkového obsahu expedient usporadúva v hĺbkovom podloží textu tak, aby sa adresát dokázal v ňom dobre orientovať a aby na základe toho prijal a pochopil zámer, ktorý mu chce vo vysielanej informácii odovzdať. To znamená, že v čase koncipovania jazykového prejavu si autor vymedzí istý výsek skutočnosti, ktorý bude predstavovať obsahovú náplň zamýšľanej informácie, a v rámci komunikačného zámeru si ho tematicky ohraničí. Zároveň si vedome alebo intuitívne zvolí obsahový model textu (žáner, slohový postup, slohový útvar), ktorý mu poskytne programové riešenie na vypracovanie komunikačného plánu. V jeho rozmedzí uvažuje o stratégii vzťahov medzi obsahovými segmentmi (motívmi), hľadá ich vnútornú prepojenosť, zviazanosť, ich hierarchizáciu a následnosť.

Logické, zmysluplné usporiadanie myšlienkového obsahu je však iba prvý krok pri tvorbe zmysluplného textu. Už v čase tejto myšlienkovj, obsahovo-tematickej organizácie textu sa totiž vo vedomí expedienta – takisto uvedomene alebo intuitívne – ohláša aj tlak formálneho modelu, čiže príslušného funkčného jazykového štýlu. Ten mu predznamenáva, aktivizuje, individuálne aktualizuje aj možný okruh štýlém, ktoré by mal využiť a jedinečne uplatniť pri organizácii povrchového ustrojenia svojho utváraného textu. Na povrchovej úrovni takto reflektuje a spriezračňuje situáciu v jeho hĺbkovom

podloží, vnútornej štruktúracii, v jeho sujetovo-kompozičnom usporiadaní. Takto sa vlastne zabezpečuje funkčný vzťah, vzájomná podmienenosť medzi obsahovou a formálnou organizáciou jazykového prejavu.

Na jazykovom stvárňovaní textu sa podieľajú výrazové prostriedky všetkých rovín jazykového systému. Jeho vecno-významový základ sa buduje za pomoci slov a slovných spojení. Morfológia poskytuje pravidlá, ako obmieňať tvary slov (skloňovanie a časovanie), aby mohli vstúpiť do syntagmatických vzťahov s inými slovami. Syntax nás učí, ako z príslušných tvarov slov vytvárať dvojice (tzv. vetné sklady, syntagmy) a ako ich spájať do celku tak, aby sme vytvorili zmysluplnú vetu a celý text.

Pri hodnotení úrovne, kultúry a kultivovanosti jazykového prejavu sa však spravidla kriticky posudzuje predovšetkým využívanie slov a slovných spojení. Takýto pohľad je opodstatnený, pretože práve lexikálne prostriedky, slová a slovné spojenia, zabezpečujú hĺbkovú (významovú), obsahovo-tematickú náplň prejavu. Ony na seba aj najviac upozorňujú, a to najmä vtedy, ak autor použije nevhodné alebo výrazne expresívne slovo tam, kde by sa žiadalo neutrálne, nociónálne pomenovanie. Takéto slovo na seba upozorňuje preto, že sa dostáva do kontrastu s kontextom, do ktorého ho autor vložil ako nenáležité. Zároveň platí, že práve použité lexikálne prostriedky prezrádzajú, či autor vytvoril obsahovo zmysluplný a formálne primeraný jazykový prejav. Slová a slovné spojenia sú aj najvýraznejším indikátorom štýlových a žánrových kvalít textu.

V skutočnosti však slovo samo osebe je slabé, ak sa funkčne neukotví v priestore vety. Je však zaujímavé, že stavba vety viac-menej uniká našej kritickej pozornosti. Zrejme preto, že syntaktické nedostatky nie sú také nápadné, neupozorňujú na seba a možno ani my ich z rôznych subjektívnych i objektívnych dôvodov nevnímame tak citlivo. Akoby sme zabúdali, že kultivovanosť jazykového prejavu v podstatnej miere zabezpečuje plastic-ká, syntakticky korektná veta. Navyše, práve veta je popri slove druhým závažným ukazovateľom štýlovej a žánrovej primeranosti textu. Závažná je nielen stavba odizolovanej vety, ale i jej funkčné včleňovanie do kontextu ostatných viet. Pri syntaktickom stvárňovaní vety ako základnej stavebnej jednotky textovej výstavby vytvárame totiž významový celok, ktorý sa skladá z funkčných častok (kontextov) celého textu, odsekov a prípadne aj kapitol. S ohľadom na tieto kontextové súvislosti sa na ploche vety vec-

no-významový obsah jazykového prejavu uložený v slovách sprievračaňuje alebo zahmlieva. Vo vete sa slová a ich významy dostávajú do vzájomného kontaktu a v tomto ich významovom dotyku sa vyznačujú, vymedzujú a hierarchizujú vzťahy medzi čiastkovými zložkami vysielaného obsahu, ktorý predstavuje informačný pôdorys textu.

Z naznačeného hľadiska je dôležité a mimoriadne citlivé slovosledné usporiadanie vety. Morfológicky stvárnené slovo si iba v spojení s ostatnými slovami nájde svoje miesto vo vete, a tak sa podieľa na plnohodnotnom vysielaní informácie. Slovosled slovenskej vety však nie je formalizovaný, ako je to v niektorých západoeurópskych jazykoch. Aj keď poradie slov v slovenskej vete je relatívne voľné, neznamená to, že ich v nej môžeme ľubovoľne umiestňovať a premiestňovať. Práve naopak, táto relatívna slovosledná sloboda kladie na autora vyššie nároky. Na ilustráciu si teraz pripomeňme aspoň najzávažnejšie slovosledné pravidlo, a to poradie výpovedných častí, východiska a jadra výpovede. Porovnajme tieto dve vety: *Autá vyvážame do Maďarska./Do Maďarska vyvážame autá*. Skladajú sa síce z tých istých slov, svojím obsahovým zameraním sa však výrazne odlišujú. Predovšetkým vo vecných textoch a tam najmä v pokojných oznamovacích vetách sa dominantné slovo alebo spojenie slov kladie na koniec vety za sloveso, do jadra výpovede. Takto sa v písaných textoch signalizuje, ktoré slovo je informačne najdôležitejšie. V našej prvej vete sa konštatuje, že autá, ktoré sa na Slovensku vyrábajú, vyvážame práve *do Maďarska*. Druhá veta nesie informáciu, že medzi výrobkami, ktoré vyvážame do Maďarska, sú (najmä, aj) *autá*. V ústnom prejave nemusíme meniť slovosled, najdôležitejšie slovo vyzdvihneme dôrazom opretým o pauzu (Findra, 2010).

Ako vidieť, aj slovosled slovenskej vety sa riadi istými objektívnymi pravidlami. Zároveň však autorovi poskytuje relatívnu slobodu pri rozmiestňovaní slov. Inak povedané, ten istý myšlienkový obsah možno vyjadriť v rámci viacerých slovosledných variantov, medzi ktorými nemusia byť výraznejšie významové rozdiely. Napríklad rad slov *ísť, do, s, mesto, mama, otec* adresátovi nič nehovorí. Ak mu však chceme odovzdať ucelenú informáciu, musíme tieto slová gramaticky spracovať a vo vete ich v istom poradí slovosledne usporiadať: *Mama išla/pôjde s otcom do mesta. – Otec išiel/pôjde s mamou do mesta. – Do mesta išla/pôjde mama s otcom. – Do mesta išiel/pôjde otec s mamou.*

Osobitne citlivý je slovosled tzv. príkloniek (enklitik). Sú to krátke tvary zámen *ma, ťa, sa, mi, ti, si, mu, ho* a jednoslabičných častí opisných slovesných tvarov *by, som, si, je, sme, ste, sú*. Ako neprízvučné spravidla stoja za „svojím“ plnovýznamovým slovom. Vo vete sa často vyskytujú v istých zoskupeniach a vtedy je ich následnosť relatívne ustálená (Mistrík, 1966). Pri zmene slovosledu sa spravidla premiestňujú ako pevne zrastený panel, napr. *Chcel by som sa ti poďakovať. – Poďakovať by som sa ti chcel.*

Analýza vecných textov, najmä publicistických a populárno-náučných žánrov potvrdzuje, že autori majú najväčšie problémy so slovosledom zvratného zámena *sa (si)*. Zrejme to súvisí s tým, že v priebehu vývinu slovenčiny pretrvávalo počas devätnásteho storočia a ešte aj začiatkom dvadsiateho storočia napätie medzi normou a úzom, medzi kodifikačnými požiadavkami a reálnou jazykovou praxou, ktorá tomuto tlaku odolávala.

Už Ľudovít Štúr vo svojej *Náuke reči slovenskej* (Štúr, 2006) stručne naznačuje, že zvrtné zámeno má vo vete stáť pri slovese, spravidla za ním. Jednoznačne to v roku 1863 formuloval Viliam Pauliny (Sokol, 1863, 2, s. 90), podľa ktorého „námetka *sa* nesmie – dl’a nemeckého spôsobu – dlhým radom slov d’aleko vzdialená byť od časoslova, jehož naznačenej činnosti predmetom je“. Túto zásadu potom presadzoval aj S. Cambel, hoci nezdôrazňoval, aby zvrtné zámeno *sa* stálo za slovesom: „Zvrtné *sa* klad’ čo najbližšie k slovesu, ku ktorému patrí“ (Czambel, 1902, s. 157). Situácia v dobovej tlači potvrdzuje, že táto požiadavka sa vcelku dodržiavala, ba že autori často kládli zvrtné zámeno *sa* za sloveso (pozri Findra, 1971, 1973, 1977). Tento tzv. martinský úzus vcelku rešpektovala národne orientovaná inteligencia aj mimo Martina, ako o tom svedčí situácia v Slovenskom Peňažníku, ktorý vychádzal vo Zvolene. V dôsledku tejto teoretickej požiadavky sa veta v písaných textoch nedokázala zbaviť klasickej strnulosti, slovosled sa výrazne archaizoval, vyjadrenie sa expresivizovalo, veta sa stávala kostrbatou a ťažkopádnu, vzdáľovala sa od dynamickej slovoslednej plastickej vety v bežnom jazykovom styku. Niekoľko príkladov: *V Uhorsku medzi Nemci skoro ujala sa reformácia a potom širila sa i u Slovákov. – Ale ledva otvoril sa snem, heslom najhlavnejším stalo sa. – Zaiste pochodia od rodilého Čecha, ktorý v d’alšom živote poslovenčil sa.* Nájdu sa však aj prípady, keď zvrtné zámeno *sa* je predelené skupinou slov, slovosled je prirodzený, plastický, napr.: *...možno súdiť, že sa tam pomery so dňa na*

deň zlepšujú. – Keď sa roku 1903 v ministerstve obchodu po prvý raz začali zaoberať myšlienkou poistenia...

Je príznačné, že takéto prípady nachádzame hlavne v textoch z oblasti prírodných vied a ekonomiky. Aj ony potvrdzujú, že napätie medzi normou a úzom bolo naďalej živé, ba že sa stupňovalo. O tom, aká citlivá bola otázka slovosledu zvrtného záměna ešte aj začiatkom dvadsiateho storočia, svedčí polemika medzi I. B. Zochom a J. Škultétym v roku 1908 v Slovenských Pohľadoch. V Slovenskom Obzore II Ivan B. Zoch krivoval martinický úzus: „V Martine rušia a stavajú každé *sa, ho, mu, si, mi* atď. za sloveso“. J. Škultéty mu odpovedal v článku *O prízvuku v slovenčine* (Slovenské Pohľady, 1908, roč. 18, s. 251). Na túto tému sa opätovne vyjadril I. B. Zoch a potom aj J. Škultéty, ktorý „klasickú“ zásadu o polohe zvrtného záměna prezentoval aj v treťom vydaní Cambelovej Rukováti z roku 1919. A keďže J. Škultéty bol v tom čase kultúrno-spoločenskou i jazykovednou autoritou, zrejme aj to spôsobilo, že národne orientovaná inteligencia rešpektovala martinický úzus, i keď nie dôsledne, aj v prvej polovici 20. storočia (Jóna, 1943).

A tak nečudo, že najmä problémy s umiestňovaním zvrtného záměna *sa* pretrvávajú dodnes. Najmä najstaršia generácia ho často kladie do blízkosti slovesa v prísudku. Táto tendencia má oporu v prípadoch, keď sa slovosled prikloniek vrátane zvrtného záměna riadi prízvukovým rytmom. V tom prípade sa aj zvrtné *sa (si)* kladie pred alebo za sloveso, napr.: *Za bránou sa rozkladá široké nádvorie paláca. – Nádej spočíva v tom, že sa miera týchto strát bude spomaľovať a zastaví sa aspoň v rámci národných parkov a rezervácií.*

Druhý príklad, zložené súvetie, je zaujímavý v tom, že ak zmeníme slovosled tretej vety, zvrtné záměno zostane síce pri slovese, ale vzhľadom na rytmické tendencie zmení svoju slovoslednú polohu, presunie sa pred plnovýznamové sloveso. Nemenej zaujímavý je aj druhý súvetný člen tohto zloženého súvetia. Nové slovosledné riešenie prinesie aj iné umiestnenie formantu *sa*: *Nádej spočíva v tom, že miera týchto strát sa bude spomaľovať a aspoň v rámci národných parkov a rezervácií sa zastaví.*

Pretransformovaný variant a v ňom druhý súvetný člen potvrdzujú, že v prípadoch, keď je zvrtné *sa* a sloveso od seba vzdialené, keď ich predeľuje rad syntagmaticky späťých slov, ako rytmický činiteľ sa uplatňuje tzv.

rozmerový rytmus. Práve zvrtné zámeno slovosledný pôdorys vety rytmicky doladuje, podstatne sa podieľa na jej plasticosti. V praxi však hlavne pri rytmickom vyvažovaní vety zisťujeme najväčšie problémy. Autori nie vždy dokážu nájsť slovosledne najvýhodnejšiu polohu zvrtného *sa*, a to predovšetkým v prípadoch, keď ide o zvrtný pendant nezvrtného slova. Všimnime si z tohto hľadiska príklad: *Uvidíme, či ale ešte niekedy sa s niečím takýmto v európskej lige stretneme*. Táto veta by si najprv žiadala lexikálnu úpravu. Namiesto častice *ale* by na zdôraznenie bola vhodnejšia častica *však*; no môžeme uvažovať aj tak, že častica je tu nadbytočná. Aj ukazovacie zámeno *takýto* by bolo možné nahradiť, napríklad prídavným menom *podobný*. Slovesná kostrbatosť a rytmická ťažkopádnosť tejto vety – pravda, aj v „spolupráci“ s časticou *ale* – však súvisí v prvom rade s nenáležitým umiestnením zvrtného zámena. Potvrdia nám to možné slovosledné varianty: *Uvidíme, či sa v európskej lige s niečím podobným ešte stretneme*. – *Uvidíme, či sa s niečím podobným v európskej lige ešte stretneme*. – *Uvidíme však, či sa s niečím podobným v európskej lige ešte stretneme*.

Súhrnne konštatujeme, že v dnešnej slovenčine zvrtné zámeno *sa* (*si*) kladieme pred alebo za plnovýznamový zvrtný pendant, napr.: *Včera sa skončilo obdobie zábav, začína sa pôst*. Vtedy je popri rytmickom činiteli v hre aj členenie konkrétnej vety na výpovedné časti. V jazykovej praxi sú však bežné prípady, že v záujme dynamiky, rytmickej vyváženosti a slovoslednej plasticosti výpovede sa žiada hľadať najvhodnejšie umiestnenie *sa*, *si*, a to na viacerých miestach vo vete. V tomto prípade však nemožno formulovať jednoznačné objektívne pravidlá, významnú úlohu môže zohrávať aj textotvorná, lexikálno-syntaktická skúsenosť autora i jeho jazykový cit. Obrazne povedané, zvrtné zámeno *sa* vo vete správa ako libero vo futbale, ktorý môže zabezpečiť úspech, no môže aj zlyhať. Rozdiel je iba v tom, že v prípade zvrtného zámena je navigátorom i regulátorom jeho slovosledných „aktivít“ autor, ktorému potom patria výhry i prehry.

LITERATÚRA

- CZAMBEL, Samuel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky Sv. Martin 1902. 376 s.
FINDRA, Ján: O jazyku Slovenského Peňažníka. In: Slovenská reč, 1971, roč. 36, č. 2, s. 98 – 107.

FINDRA, Ján: Hlavné znaky štýlu náukovej prózy na rozhraní 19. a 20. stor. In: Universitas Comeniana. Fakultas Paedagogica Tyrnaviensis. Spoločenské vedy. Philologica. 3. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 115 – 172.

FINDRA, Ján: Vývinová kontinuita výkladovej vety v 20. rokoch. In: Jazykovedné štúdie. 13. Ružičkov zborník. Bratislava: Veda 1977, s. 91 – 100.

FINDRA, Ján: Jazyk v kontextoch a v textoch. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici 2009. 317 s.

FINDRA, Ján: Javisková reč a umelecký prednes. Banská Bystrica: Akadémia umení v Banskej Bystrici 2010. 159 s.

JÓNA, Eugen: Jozef Škultéty a slovenčina. In: Slovenská reč, 1943, roč. 11, č. 2, s. 33 – 35.

MISTRÍK, Jozef: Slovosled a vetosled v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 276 s.

ŠKULTÉTY, Jozef: O prízvuku v slovenčine. In: Slovenské Pohľady, 1908, roč. 28, s. 251 – 256.

ŠTÚR, Eudovít: Nauka reči slovenskej. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2006. 216 s. (faksimile)

ZOCH, Ivan Branislav: O prízvuku v slovenčine. In: Slovenské Pohľady, 1908, roč. 28, s. 374 – 384.

ZOCH, Ivan Branislav: O tej našej slovenčine. Slovenský Obzor, 1908, roč. 2, č. 2, s. 61 – 63.

Z HISTORICKEJ LEXIKY

Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladom názvov obcí a miest (27)

RUDOLF KRAJČOVIČ

krnča, f., topon. apel. les miestami so stromami nedorastenými, krpatými, od koreňa *krn-* v slovese *krnieť* zaostávať v raste (viac v hes. *krný*) expr. príp. *-ča* (ako v názvoch *Môlča*, *Lovča*). – *Kernulch* 1183, *Kernuch* 1246, *Krncža* 1773, *Krnč*, *Krnča* 1808, *Krnča* 1920, dnes *Krnča*, obv. Topoľčany; podľa najstarších dokl. názov založenej osady mal pôvodne podobu *Krnovec* (ako v názvoch *Tisovec*, *Klenovec* a pod.), vzhľadom na to názov *Krnča* mohol vzniknúť ako názov paralelný alebo skrátením pôvodného názvu *Krnovec* (p. heslo *krnovec*); názvy vznikli podľa lesa s porastom zaostalým v raste v blízkosti založenej osady; výklad má oporu v charaktere chotára (s n. v. 184 – 731 m) s pahorkovým povrchom so zachovaným lesom miestami na sutinových zvetraných úbočiach, ktoré v minulosti mohli negatívne ovplyvňovať lesný porast (VSO II.); z hist. názvov obce *Krnovec* a *Krnča* sa už v stredoveku zaužíval názov *Krnča*; p. heslá *krnovec*, *krný*.

krnovec, m. menší les so zaostalým rastom miestami polámaný, od koreňa *krn-* v slovese *krnieť* zaostávať v raste (viac v heslách *krnča*, *krný*) príp. priestoru *-ovec* (ako v názvoch *Tisovec*, *Jelšovec*). – *Kernulch* 1183, *Kernuch* 1246, *Krncža* 1773, dnes *Krnča* obv. Topoľčany; pôv. *Krnovec* (v hist. zázname v pomadžar. forme *Kernulch* ako *Lypolch* sloven. názvu *Lipovec*); názov podľa lesa so zaostalým rastom, miestami s polámanými suchými haluzami, výklad potvrdzujú v chotári zachované lesy na sutinách na úpätí hory Tribeč, pri ktorej obec vznikla; napokon výklad názvu potvrdzuje aj názov hory Tribeč, pôvodne *Trebič* utvorený od koreňa v slovese *trebiť* čistiť les od vysychajúcich stromov, polámaných haluzí a pod.; názov zanikol už v stredoveku, zaužíval sa paralel. názov *Krnča*; p. hes. *krnča*.

krný, -á, -é, hist. adj. zaostávajúci v raste, nedorastený, od koreňa *krn-* v slovese *krnieť* 'zaostávať v raste' (v sloven. *krnieť*, *krpatieť*, blízke *krnáč* 'krivý nedorastený strom, krivý, hrčovitý kus dreva', SSJ I., čes. *krněti* 'krpatieť, zaostávať v raste', srb., chorv. *krnjiti* 'obmedzovať, lámať atď.'). – *Korme Lehota* 1573, *Korna* 1773, *Krňa* 1808, *Krná* 1920, dnes *Krná*, obv. Poltár; pôv. *Krná Lehota*, od apel. *lehota* v prenes. význame 'osada na istý čas oslobodená od daní' (p. hes. *lehota*); názov *Lehota* s orientač. prívl. *Krná*, to od hist. adj. *krná* 'nerozrastajúca sa, zaostávajúca, čiže prívlastok motivovaný osadou oslobodenou od daní, zaostávajúcou v raste, nerozrastajúcou sa, no motiváciou mohla byť aj poloha založenej osady pri časti lesa zaostávajúceho v raste, so suchými polámanými konármi a pod., predpoklad tejto druhej motivácie má oporu v horskom ráze chotára (s n. v. 300 – 1000 m) s výskytom žulových hornín a bridlíc (VSO II.), ktoré v minulosti mohli prekážať prirodzenému rastu lesa; hist. záznam *Korna* (1773) je záznam pomadžar. pôvodného sloven. názvu *Krná* (o zmene slabíc. *r* na *or*, *er* v stmaďar. p. Šm. Vd 524); záznam *Krňa* (1808) je novšia úprava; z pôvodného zloženého názvu *Krná Lehota* sa názvom obce stal hist. prívlastok *Krná*.

krok, m. časť chôdze, rozpätie kroku ako plošná miera (v sloven. *kroková miera*, meranie plochy zeme krokmi, v náreč. *krokovať* 'merať vzdialenosť krokmi', SSN I., apel. *krok* vo význame 'dĺžková miera' je doložené v 16. a 18. stor., HSSJ II., psl. *krokъ*, čes. *krok*, poľ. *krok* atď.); p. hes. *krokava*.

krokava, f., hist. apel. plocha zeme vymeraná krokmi, od apel. *krok* 'príp. priestoru -ava' (ako v slovách *šírava*, *dial'ava* a pod.). – *Crokwa* 1427, *Krokowa* 1450, *Krokowa* 1773, *Kroková* 1808, *Krokava* 1863, *Krokava* 1920; dnes *Krokava*, obv. Rimavská Sobota; názov motivovaný územím vymeraným krokmi ako chotár založenej osady; podľa hist. dokl. názov obce v stredoveku mohol mať aj podobu *Kroková* (porov. *Krokowa* 1450), no môže to byť aj chyba pisára, pričom vplyv mohlo mať adj. *krokový* (porov. v sloven. *kroková miera*), ale vzhľadom na podobné chyby pisárov pri záznamoch hist. názvov tohto typu (porov. *Likowa* z r. 1261 proti *Likawa* z r. 1341, p. hes. *likava*), v hesle sa dáva prednosť rekonštrukcii hist. záznamov v podobe *Krokava*; najstarší záznam v prepise *Krokva* (1427) vznikol v stmaďar. skrátčením (porov. *Lytwa* 1300, *Lietawa* 1397, p. hes. *lietava*); z novších záznamov *Kroková*, *Krokava* sa zaužívala hist. podoba názvu *Krokava*.

krpeľ, m., hist. apel. obuv z pevného plátna alebo upravenej kože upevnená remienkami nad členkom (v sloven. dnes *krpec*, v náreč. *krpelka*, *kerpelka* obuv z plátna a pod., v morav. náreč. *krpec* i *krpeľ*, Meh., v poľ. blízke *kurpiel* pletená obuv, Brück. atď.); p. hes. *Krpeľane*.

Krpeľane, pl. živý ľud. názov osadníkov, ktorí sa venovali výrobe obuvi z pevného plátna alebo upravenej kože (od slova *krpeľ* obyvat. príp. -'ane); p. hes. *krpeľ*. – *Kerpelen* 1488, *KrPELLany* 1773, *KrPELany* 1808, dnes *KrPEľany*, obv. Martin; názov motivovaný prácou majstrov s príbytkami v osade, ktorí sa venovali výrobe plátenej obuvi pre panstvo i pre obyvateľov v okolí; výklad potvrdzuje názov neďalekej obce *Sučany* (*Suchan* 1258) utvorený od koreňa *suk-* v slovese *súkať* spridať nite (v Kál. sa uvádza aj sloveso *sučiť*) hist. obyvat. príp. -'ane (so zmenou *k*' na *č* ako v živom názve *Kvačane*, dnes *Kvačany* od *kvak-* obyvat. príp. -'ane) z hist. živého názvu *Krpeľane* topon. príp. -'any vznikla dnešná podoba názvu *Krpeľany*.

Vzhľadom na živé názvy neďalekých osád *Krpeľany* a *Sučany* reálny je predpoklad, že v stredoveku majstri osád vzájomne spolupracovali, majstri ľud. nazývaní *Sučane* súkaním vyrábali pevné nite a majstri ľud. nazývaní *Krpeľane* z nití vyrábali plátno a z neho zhotovovali ľahkú plátennú obuv.

krš, m. drobné skálie získané drvením kameňov, rozbitých skál (psl. *kręsb* skala, *kręšiti* drviť, v sloven. blízke *krušiť* drviť, *krušina* rozdrvené skálie, podobne v češt. *krušiti* drviť, drobiť, najbližšie srb., chorv. *krš* bralo, úlomky, *kršiti* lámať, rozbiť, poľ. *krszyć* i *kruszyć* drviť, drobiť atď.); p. hes. *Krškani*.

Krškani, pl. živý ľud. názov osadníkov povinných v službách panstva na výzvu drvením skál zabezpečiť drobné skálie a upraviť ním cesty k sídlam panstva alebo k hradu, prípadne spevňovať ním povrch nových ciest a pod. – *utraque Keresken* 1242, *Kys Keresken* 1461, *Male Krskany* 1773, *Malé Krsskany* 1808, *Malé Krškany* 1920, dnes časť obce *Krškany*, obv. Levice. – *utraque Keresken* 1242, *Nogkereskyn* 1351, *Welke Krskany* 1773, *Welke Krsskany* 1808, *Velké Krškany* 1920, dnes časť obce *Krškany*, obv. Levice; názov zložený od apel. *krš* drobné skálie a od koreňa *kan-* v hist. slovese *kaniti* vo význame „na výzvu niečo robit“ (známe v srb., chorv. *kaniti* chystať sa, hodlať, bulh., mac. *kanja* pozývať, vyžadovať atď.); výklad potvrdzuje názov blízkej obce *Brhlovce* od apel. *brhlie* drobné skálie a názov jej miestnej časti *Kamenný chotár* (VSO II.); p. heslo *brhlie*; už v stredoveku

topon. príp. *-any* vznikla podoba názvu *Krškany*, ktorá po zlúčení obcí *Malé Krškany* a *Veľké Krškany* sa zaužívala.

kršiť, hist. verb. drviť, drobiť; p. heslá *krš*, *Krškani*.

krť, m. cicavec žijúci pod zemou, lat. (zool.) Talpa (psl. *крѣтъ*, sloven. *krt*, *krťko*, čes. *krt*, *krtek*, pol. *kret* atď.); p. hes. *krtovec*.

krťovec, topon. apel. väčšia plocha s výskytom krtov a hojných krtincov, malých kôpok vyrytých krtmi (od apel. *krt* príponou priestoru *-ovec* ako v názvoch *Tisovec*, *Klenovec* a pod.); p. hes. *krt*. – *Kortouc* 1156, *Kartholcz a. n. Apathy* 1349, *Kortolch* 1358, *Krtocz* 1773, *Krtowce* 1808, *Krtovce* 1920, dnes *Krtovce*, obv. Topoľčany; názov motivovaný plochou s hojným výskytom krtov s krtincami v blízkosti založenej osady; hist. záznamy názvu sú pomad'arčené (k záznamom typu *Kartholcz*, *Kortolch* porov. záznam *Lypolch* z r. 1413 názvu sloven. obce *Lipovec*); z hist. názvu *Krtovec* topon. príp. *-ovce* vznikla už v stredoveku podoba názvu *Krtovce*, ktorá sa zaužívala.

Podľa dokladu z r. 1349 obec v stredoveku mala úradný paralel. názov *Apati* s maďar. adj. prívlast. príp. *-i*, čiže názov možno voľne preložiť ako obec patriaca opátovi, prípadne obec pod dozorom opáta; zo strany cirk. vrchnosti stalo sa tak preto, lebo v stredoveku jestvoval kult magickej liečiteľskej sily krtov, najmä ich kože, ktorá sa používala na liečenie vredov; vtedy sa v ľud. prostredí nazývali *krťice* (p. SSN I. 889); úlohou opáta zrejme bolo tento kult odstrániť a nahradiť ho liečiteľským postupom vykonávaným v kláštoroch; o liečbe kožou z krtov je známy údaj v starej češtine „krtičkáři chytali krtky, kůžičky prodávali na hojení krtic“ (p. Mch. 296 s lit.).

krôpa, f., hist. apel. opevnený priestor, pevnôstka v strategickom okolí, opevnené sídlisko (psl. *крѡпѣ*, *крѡпѣѣ* pevný, chránený, najbližšie pol. *krępy* silný, srb., chorv. *krupan* veľký, významný, rus. *krupnyj* veľký, hrubý atď.). – *Crumba* 1113, *Kurumpa* 1256, *Korumpa Inferior* 1299, *Dolna Krupa* 1773, *Dolná Krupá* 1920, dnes *Dolná Krupá*, obv. Trnava. – *Felsew Korompa* 1316, *Horna Krupa* 1773, *Horná Krupá* 1920, dnes *Horná Krupá*, obv. Trnava; pôv. *Krôpa*, názov s psl. nosovkou v 10. stor. prevzala stmaďar. strážna posádka (porov. záznamy *Crumba* 1113, *Kurumpa* 1256 atď.); názov utvorený od psl. apel. *krôpa* niečo pevné, pevnôstka; obec vznikla v strategickom priestore pri vchode dôležitej cesty do priesmyku cez Malé Karpaty, vchod bol do zač. 10. stor. strážený stšloven. posádkou s opevnenou základ-

ňou, ktorá motivovala vznik názvu v podobe *Krōpa* v blízkosti založenej osady; výklad potvrdzuje archeol. objav opevneného sídliska v chotári susednej obce Boleráz (VSO I. 180); po vzniku novej osady neďaleko pôvodnej osady, ktorej názov po zmene psl. *o* na *u* nadobudol podobu *Krupa*, vznikli dve osady nazývané *Krupa*, prípadne už v adj. forme *Krupá*; to dalo podnet odlíšiť ich orientač. prívl. *Dolná* a *Horná* (úradne *Alsó-*, *Felső*), názvy obcí v spojení *Dolná Krupá* a *Horná Krupá* sa zachovali dodnes.

krupina, f., topon. apel. opevnený priestor, pevnôstka so stráženým okolím, od koreňa *krup-* v hist. apel. *krupa* opevnený priestor, pevnôstka so stráženým okolím, príp. priestoru *-ina* (ako v slovách *rovina*, *dolina*); p. heslá *krōpa*, *krupý*. – *Corpona* 1238, *Carpona* 1370, *Krupina* 1773, *Krupina* 1920, dnes *Krupina*, okr. mesto; obec pôvodne bola baníckou obcou, preto je reálne predpokladať, že pevne ohradený priestor slúžil ako základňa stráže, ktorá mala úlohu strážiť blízke okolie baní hlavne v čase prevozu vydolovaných hornín; v 13. stor. pri obci bol opevnený aj kostol, v 16. stor. opevnené bolo aj mesto (VSO II.), to všetko potvrdzuje výklad názvu; názov v pôvodnej podobe *Krupina* sa zachoval dodnes.

kruš, hist. apel. kúsok, úlomok (v sloven. dnes *krušec* kúsok, úlomok, *krušit'* rozbíjať na kúsky, lámať, podobne v náreč., adj. *krušný* lámavý, krehký doložené v 18. stor., HSSJ II., čes. *krušiti* drviť, drobiť, poľ. *kruszyc*, srb., chorv. *kršiti* lámať, rozbíjať, najbližšie *krš* kolekt. úlomky, dnes i bralo atď.); p. heslá *krušečnica*, *krušinec*. – *Corus* 1158, *Krus* 1244, *Koros* 1312, *Krussowcze* 1773, *Krušovce* 1920, dnes *Krušovce*, obv. Topoľčany; pôv. *Kruš*, od hist. apel. *kruš* rozdrvené skálie, kamenistá piesčina, neskôr *Krušovec*, od topon. apel. *krušovec*, od apel. *kruš* príp. priestoru *-ovec* (ako v názvoch *Hlohovec*, *Tisovec*); názov motivovaný plochou pokrytou nánosom drobných kameňov, štrku v blízkom okolí sútoku Bebravy a Nitry, pri ktorom obec vznikla; z novšieho názvu *Krušovce* topon. príp. *-ovce* vznikla dnešná podoba názvu *Krušovce*.

krušec, m. úlomok, kúsok niečoho, kameňa, soli (v sloven. apel. *krušec* doložené vo význame „drvená kamenná soľ“ v 18. stor., HSSJ II., známe v morav. náreč. v podobách *kruch*, *krušec* kus soli pre ovce na lízanie, Mch. atď.); p. hes. *krušečnica*.

krušečnica, f. miesto skladu soli v podobe hrudiek alebo soli rozdrvenej, apel. od adj. *krušečný*, to od *krušec* (k tvorbe porov. adj. *konečný* od *ko-*

niec a pod.) príp. miesta *-n-ica* (ako v slove *pivnica*). – *Krussecznycza* 1580, *Krussecznicza* 1773, *Krussecznica* 1808, *Krušetnica* 1920, dnes *Krušetnica*, obv. Námestovo; názov motivovaný skladom hrudiek soli na lízanie pre ovce, prípadne aj pre lovnú zver; výklad potvrdzuje údaj z dejín obce, že obec založili na valaskom práve, a údaj o obyvateľoch niektorých susedných obcí, že v minulosti sa okrem dobytkárstva venovali aj chovu oviec, napr. v susednej obci Breza miestna časť sa nazýva *Košár* (VSO I.); hist. názov *Krušečnica* po najnovšej úprave nadobudol dnešnú podobu *Krušetnica*.

krušev, -a, -o, hist. adj.; p. heslo *kružľov*.

krušinec, m., topon. apel. miesto, kde sa nachádza niečo rozdrvené, porozbíjané (od koreňa v slovese *krušiť* 'drviť', drobiť príp. miesta *-inec* ako v slovách *ovčinec*, *zverinec*, v názve *Tisinec*); p. heslá *kruš*, *krušiť*. – *Krwsniecz* 1567, *Krussincz* 1618, *Kruschinecz* 1773, *Krušinec* 1920, dnes *Krušinec*, obv. Stropkov; názov podľa plochy so silnou vrstvou rozdrobeného kameňa, štrku a pod.; svedectvo o tom podáva najstarší maďar. záznam názvu obce v prepise *Kőrészfő* (*Kewresfey* 1543) utvorený od maďar. apel. *kő* kameň, *rész* kus, diel a *fő* hore, hore pri potoku, čiže vo voľnom preklade vrstva drobného kameňa; výklad sloven. i maďar. názvu potvrdzujú náplavy štrkov v doline riečky Chotčianky, ktorá preteká chotárom obce (VSO II.); hist. názov v podobe *Krušinec* sa zachoval dodnes.

kružliť, verb., **kružľovať**, verb. odkrajovať, vytesávať, prenes. hladiť niečo okrúhle, obrusovať menšie vyhladené kamene, prípadne dookola, do kruhu obrusovať (v sloven. *kružľat'* 'krájať', strúhať na kolieska, blízke *okružliak* vyhladený okrúhly kameň, etym. blízke *okrúhly*, stčes. apel. *okrúhle* guľa, guľka, poľ. *okragły* guľatý, okrúhly atď., v sloven. adv. *kružľom* i sloveso *kružľovať* doložené v 18. stor., HSSJ II.); p. hes. *kružľov*.

kružľov, -a, -o, men. adj. pokrytý nánosom štrku, drobným kamením, prípadne s výskytom okružliakov vyhladených kameňov okrúhleho tvaru; p. hes. *kružľový*. – *Crwsewo*, *Crwslyo* 1543, *Kruslow* 1551, *Kružľow* 1773, *Krusslowá* 1808, *Kružľová* 1920, dnes *Kružľov*, obv. Bardejov; názov podľa plochy drobného kameňa, štrku s výskytom okrúhlych vybrúsených kameňov, okružliakov, v blízkosti založenej osady, dnes obce; najstarší dokl. možno čítať *Kruševo* (*Crwsewo* 1543) a vyložiť z hist. men. adj. neutra *kruševo*, t. j. miesto pokryté rozdrveným, drobným kamením, štrkom, čiže motiváciou vzniku paralel. názvov *Kruševo* a *Kružľov* bol ten istý prírodný

objekt; z hist. názvov obce *Kruševo* a *Kružlov* už v stredoveku sa ustálil názov *Kružlov*; názov v adj. forme fem. *Kružlová* (1808, 1920) vznikol novšou úpravou.

kružľový, -á, -é, adj. pokrytý nánosom štrku, drobného kamenia, prípadne aj okružľiakov, vyhladených kameňov okrúhleho tvaru; p. heslá *kružľit'*, *kružľov*. – *Crusulwagasa* 1414, *Cruszlowa* 1600, *Kruslyowa* 1618, *Kruslyova*, *Kruslowa* 1773, *Krusslowá* 1808, *Kružľová* 1920, dnes *Kružlová* obv. Svidník; názov v adj. forme fem. od koreňa *kružľ-* v hist. slovách *kružľat'*, *kružľit'* v prenes. význame „hladiť, obrusovať rozdrvené úlomky kameňov“ (viac v hes. *kružľit'*), adj. príp. -ová; najstarší záznam s maďar. apel. *vágás* rúbanisko (*Crusulwagasa* 1414) naznačuje, že názov motivovalo rúbanisko miestami zanesené štrkom, drobným kamením v blízkosti založenej osady, dnes obce; podľa dokl. názov vo forme adj. fem. *Kružľová* sa ustálil už v stredoveku, dnes po úprave má podobu *Kružlová*.

Názvy *Kružná* a *Kružno* sú novšie; názov *Kružná*, obv. Rožňava, vznikol v r. 1948 premenovaním obce *Kerešovce*, názov *Kružno*, obv. Rimavská Sobota, vznikol v r. 1936 ako názov osamostatnenej obce od obce Sušany.

kš, kšš, kšo, cit. výzva na poháňanie, odháňanie alebo na upokojovanie rozbujneného dobytká, ošipaných a pod. (citoslovce *kš, kšš, kšu* známe v sloven. nárečiach, SSN I.); p. hes. *kšina, kšinný*.

kšina, f., topon. apel. stádo mladého dobytká alebo ošipaných na pastvinách často poháňaného či odháňaného zvukomal. výrazmi *kš, kšš, kšo* (v náreč. aj *kšu*); apel. od cit. *kš-* hromad. príp. -ina (ako v slovách *hydina, zverina*); p. hes. *kšinný*.

kšinný, -á, -é, hist. adj. označenie priestoru na pastvinách, kde sa často citoslovcami, *kš, kšš, kšo* priháňa či odháňa hlavne mladý dobytok alebo ošipané, prípadne rozbujnené stádo kráv a ošipaných sa upokojuje (k tomu porov. blízke stčes. apel. *kšenec* mláďa, poľ. *gśić się* strečkovať); p. hes. *kšina*. – *Xynna* 1352, *Ksyna* 1485, *Ksynna* 1598, *Kssinna* 1773, *Kssinna* 1808, *Kšiná* 1920, *Kšinná* 1927, dnes *Kšinná*, obv. Bánovce nad Bebravou; názov motivovaný oploteným pastviskom vymedzeným pre stádo hlavne mladého dobytká, ktoré často bolo potrebné upokojovať pri jeho bujných prejavoch zvukomal. cit. *kš, kšš, kšo*; realnosť výkladu potvrdzuje skutočnosť, že obyvatelia obce s horským chotárom (s n. v. 298 – 1025 m) sa v minulosti venovali pastierstvu spojenému s veľkochovom dobytká, napokon výklad má

oporu aj v názve obecnej miestnej časti *Stavanie* (VSO II.) utvorenom od apel. *stavanie* hospodárska stavba, maštal', chliev, prístrešok (apel. doložené v 18. stor., HSSJ V.); názov v tvare adj. fem. *Kšinná* sa ustálil už v stredoveku.

kubra, f., **kubor**, m., hist. apel. nádoba v podobe koša na lovenie rýb (v sloven. náreč. blízke je sloveso *kubriť* hľadať, SSN I., apel. v zdrob. podobe *kuborek* košík na lovenie rýb je doložené v 18. stor., HSSJ II. 156); slovo *kubra* či *kubor* sloven. prevzala z nem., kde malo podobu *Kober* s významom „rybárska vrša, nádoba v podobe koša na lovenie rýb“ (k tomu p. Kluge 386). – *Kubra* 1240, *Nagh Kwbra* 1439, *Welka Kubra* 1773, *Velká Kubra* 1920, *Kubrá* 1927, dnes *Kubrá*, časť mesta Trenčín; názov podľa povinnosti osadníkov vyrábať pre panstvo a pre kláštor okrem košov aj pletené rybárske vrše; výklad potvrdzuje poznatok, že obyvatelia obce *Kubrá* a jej časti *Kubrica* (*Kys Kwbra* 1493) sa okrem poľnohospodárstva venovali košíkárstvu (VSO II.) a že obyvatelia susednej obce *Opatovce* sa venovali rybárstvu (p. hes. *opát*).

SKRATKY

Literatúra: Brück. – BRÜCKNER, Aleksander: Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza powszechna 1957.

HSSJ I. – VII. – Historický slovník slovenského jazyka. I. – VII. Red. M. Majtán. Bratislava: VEDA 1991 – 2008.

Kál. – KÁLAL, Karol, KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry a nárečí. Banská Bystrica: Nákladom vlastným 1923.

Kluge – KLUGE, Friedrich: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 20. Aufgabe bearbeitet von Walther Mitzka. Berlin: Walter der Gruyter et CO 1967.

Mch. – MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha: Academia 1968.

SSJ I. – V. – Slovník slovenského jazyka. I. – V. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1965.

SSN I., II. – Slovník slovenských nárečí. I., II. Red. I. Ripka. Bratislava: VEDA 1994, 2006.

Šm. Vd – ŠMILAUER, Vladimír: Vodopis starého Slovenska. Bratislava a Praha 1932.

VSO I. – III. – Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. I. – III. Red. M. Kropilák. Bratislava: VEDA 1977 – 1978.

Skratky jazykov: bulh. – bulharský, čes. – český, chorv. – chorvátsky, mac. – macedónsky, maďar. – maďarský, morav. náreč. – moravské nárečia, náreč. – nárečie, nem. – nemecký, nemčina, poľ. – poľský, psl. – praslovanský, rus. – ruský, sloven. – slovenský, srb. – srbský, stčes., stčeš. – staročeský, staročeština, stmaďar. – staromaďarský, stará maďarčina.

Iné skratky: adv. – adverbium, adj. – adjektívum, apel. – apelatívum, a pod. – a podobne, archeol. – archeologický, atď. – a tak ďalej, cit. – citoslovce, dokl. – doklad, expr. – expresívny, etym. – etymologický, f. – femininum, fem. - femininum, hes. – heslo, hist. – historický, kolekt. – kolektívny, lit. – literatúra, m – meter, m. – maskulinum, men. adj. – menné adjektívum, n. v. – nadmorská výška, obyvat. – obyvateľský, obyvatelia, okr. – okres, obv. – obvod, orientač. – orientačný, p. – pozri, paralel. – paralelný, pomadžar. – pomadžarčený, porov. – porovnaj, pôv. – pôvodne, pôvodný, prenes. – prenesene, príp. – prípona, prívl. – prívlastok, prívlast. – prívlastňovací, r. – rok, sloven. – slovenský, slovenčina, stor. – storočie, t. j. – to jest, topon. – toponymický, verb. – verbum, zač. – začiatok, zdrob. – zdrobnenina, zdrobnený, zvukomal. – zvukomalebný.

KS

ZO STUDNICE RODNEJ REČI

Niektoré názvy ovocných plodov a ich odrôd v slovenských nárečiach (I)

Na rozmanitosť názvov ovocia (ovocných plodov) v slovenských nárečiach nepriamo upozornil už J. Štolc (1959) vo svojej rozsiahlej a minucióznej spracovanej štúdiu o názvoch egreša – kra a plodu (bot. *Ribes grossularia*). Vo svojom príspevku priblížil v širších slavistických i etymologických súvislostiach takmer sto pomenovaní a ich rôznych variantov pre tento tŕnistý ovocný ker a jeho chutné žltozelené či do červena sfarbené dužinaté a chlčkami pokryté plody.

V rôznych výkladových slovníkoch sú názvy stromov (rastlín, ovocných kríkov a pod.) a ich plodov spracované dvojako. Častejšie (a presnejšie) je pomenovanie rozlíšené do dvoch významov: prvý predstavuje konkrétnu rastlinu, jej základný opis a charakteristiku a druhý – plod tejto rastliny s opisom charakteristických vlastností. Napríklad *egreš* je podľa tejto heslovej štruktúry 1. tŕnistý ovocný ker, bot. *Grossularia*, 2. dužinatý chlčkami pokrytý plod tohto kra; *ribezľa* je 1. záhradný ovocný ker s bobuľkami v strapcoch, bot. *Ribes*, 2. sladkokyslé plody tohto kra (porov. spracovanie napr. v Krátkom slovníku slovenského jazyka).

Jednoduchšia je heslová štruktúra, v ktorej sa spracúvajú názvy rastlín a ich plodov v jednom význame, najčastejšie s výkladom, že ide o ovocný strom (ker) a jeho plod(y). Stáva sa tak v prípadoch, keď heslové slovo má bohatšiu významovú štruktúru, a vtedy takéto spracovanie umožňuje väčšiu prehľadnosť hesla. Napríklad *broskyňa* je ovocný strom a jeho plod, bot. *broskyňa obyčajná* (*Persica vulgaris*), *čučoriedka* je nízky lesný krík s jedlými tmavomodrými plodmi; jeho plod, bot. *brusnica čučoriedková* (*Vaccinium myrtillus*), a pod. (porov. spracovanie v Slovníku slovenských nárečí).

Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 2/0103/11 Slovník slovenských nárečí.

Pozn. – V príspevku uvádzame názvy obcí a ich okresov v súlade so zásadami využitými v Slovníku slovenských nárečí, t. j. podľa administratívneho členenia z r. 1948 (p. Slovník slovenských nárečí I., 1994, s. 38 – 39).

Faktom je, že vo väčšine prípadov sú spisovné pomenovania pre ovocnú plodonosnú rastlinu a jej plod identické (hruška, slivka, orech, trnka a i.). Výnimiek je málo, vari najznámejšou je pomenovanie rodu stromov z čeľade jabloňovitých (*Malus*) lexémou *jabloň*, pričom plod tohto ovocného stromu je *jablko*. V nárečiach je situácia podobná, no názvy rastlín a plodov sú variabilnejšie a nebvývajú vždy v zhode.

Náš príspevok nemá ambíciu podať detailný prehľad či rozdelenie ovocných plodov a ich odrôd v slovenských nárečiach (to vari ani nie je reálne). Chceme poukázať na bohatstvo a variabilnosť názvov najviac využívaných (úžitkových) plodov bez nárokov na úplnosť kategorizácie.

Plodonosné rastliny sme rozdělili do dvoch skupín:

1. ovocné stromy a ich plody (*jablko, hruška, slivka, čerešňa, višňa, broskyňa, marhuľa, orech, gaštan*) a prechodné formy rastlín od stromovitých foriem ku kríkovým formám a ich plody (*jarabina, hloh, hlohyňa, baza, trpka*);

2. ovocné kríky a ich plody (*egreš, ríbezľa, vinič, čučoriedka, brusnica, ostružina, malina, trnka, šípka*), plazivé, ovijavé, príp. tekvicové rastliny a ich plody (*jahoda, dyňa, melón*).

Najbežnejšie a najrozšírenejšie druhy ovocia v rámci nárečí na Slovensku majú aj najviac pomenovaní, hoci v mnohých prípadoch nejde tak o iné pomenovanie plodu, ale o rozlíšenie rôznych odrôd, miesta ich pôvodu, príp. ich kvality. Motivácia pomenovania stromov a ich ovocných plodov býva rôzna, často je to veľkosť (*pánske hrušky, drobnuľki*), typický tvar (*flašovki, cibulnački, srcovki*), farba (*malinofki, citronki, čierne hrušky*), chuť (*cukrovki, trpki*), konzistencia (*maslovki, múčnatki, hňilíčki*), obdobie dozrievania (*jakubki, žatvéřki, zimné hrušky, májofki*), spôsob využívania (*vínovki, štrúdlavki, závarki*) a pod.

Jedným z najbežnejších ovocí na Slovensku je **jablko**. V nárečiach sa nazýva aj *jabluko, jaboko, jabuko, jeblko, abuko, japko*: *Sl'úkova a jabók smo me maľi dos* (Turíčky, o. Lučenec); *Neviam, ši opstojä t'ia jablká še zimu* (Revúca); *To je malé jabuko* (Bošáca, o. Trenčín); *Z jablukoch pekľi moja mama dobre kolače* (Veľký Šariš, o. Prešov); *S ti jabloňi barz dobre japka* (Dlhá Lúka, o. Bardejov), *abuko* (Betliar, o. Rožňava).

Deminutívne podoby sú *jablčiatko, jablčenko, jabúčiatko, jabúčenko*: *Viberte si s týchto jabúčiatek, sú malé, aľe slatké!* (Čičmany, o. Žilina); *Ni,*

jaké je to krásné jabúčenko! (Bošáca, o. Trenčín) a tiež *jablučko, jabluško, jabúčko, jabočko: Pre páru jablčeg, a zavried náz na šop!* (Veličná, o. Dolný Kubín); *Tih dakelo jablški uš treba zobrač s té jabloni* (Brusník, o. Revúca); *Ale, chvalabohu, tento rog biuo modz jabúček* (Borinka, o. Bratislava); *Vžal'i zme košar na ruku, tam dajake jablučka, dajake cukre* (Kokšov-Bakša, o. Košice); *Lem take male jabluška na ňi narošli* (Dlhá Lúka, o. Bardejov); *jabóčko* (oblasť Novohradu).

Toto chutné ovocie dozrieva na jabloni (bot. *Malus*), ktorá má na niektorých miestach Slovenska názov *jabľňa (jablna)*: *Jenna jablna mi vischla a to bola akurát patoprstica* (Radošina, o. Nitra). V Kalinove (o. Lučenec) je *bochňica* sorta jablone rodiacej veľké plody, ale aj jej ovocie. V juhostredoslovenskom, prievidskom a dolnotrenčianskom nárečí poznajú sortu jablone (a jej plod) nazvanú *bosmanka (bocmanka)*: *bosvan-ka* (Horný Tisovník, o. Modrý Kameň); *bosmanka* (Prievidza, Revúca); *bocmanka* (Kubrica, o. Trenčín). V okolí Krupiny však podobným názvom označujú sortu slivky i jej plod: *bosvánke* (Horný Badín). Odroda jablone so sploštenými plodmi je v trnavskom nárečí *čapák: Mój sused mal búdu ve vinohradze pod jablonu čapákom* (Dolné Orešany, o. Trnava); *Jabúčká zme mali čapáki, vandlíki, malinofski, citronki* (Častá, o. Modra).

Rozšírené sorty jablk sú napr. *funtové jablká* (Siladice, o. Hlohovec), *sklenné jablká* (Nitriansky Hrádok, o. Nové Zámky), *poľnie jablká* (Parížovce, o. Liptovský Mikuláš), *ľetní jabluka* (Čečehov, o. Michalovce), *žimušní jabluka* (Čečehov, o. Michalovce) a iné.

Vari najznámejšou odrodou sú chutné *jonatánki* (Turičky, o. Lučenec, Kubrica, o. Trenčín), nemenej známe sú *kožovki (kožavki)* – jablká s hrubšou šupou, ktoré sú pod týmto názvom známe v západoslovenských nárečiach, v južnej časti oravských nárečí a v niektorých ďalších stredoslovenských nárečiach: *Niže šopi sú jablone, keré rodzá dobré kožouki* (Vaďovce, o. Myjava); *Modz okrasi sebe nemala zelená kožóška, ale duho vidržala* (Dolná Súča, o. Trenčín); *Zahraďe máme jennu kožouku* (Návojojovce, o. Topoľčany); *kožouki* (Žaškov, o. Dolný Kubín); *kožouke* (Tlmače, o. Levice), *kožavka* (Málinec, o. Lučenec). Slovné spojenia *zelená, žutá, príhuvaná kožóška* (Dolná Súča, o. Trenčín) označujú rozličné odrody kožoviek. Pod názvom *räpindi* môžeme kožovky nájsť v Hubovej pri Ružomberku: *Ked máž dobrú pivnicu, jablká räpindi ti vidržia až do novích*. V spišských a šarišských nárečiach

sú to *kormošé, kormoški*: *V zahradze mame dva kormoški* (Markušovce, o. Spišská Nová Ves); *Kormošé su jabluka, co maju hrupšu skurku a jedza še až v žime* (Spišský Štvrtok, o. Levoča); *Kormošé še odkladaju na žimu* (Kanaš, o. Prešov); *Kormoški až vov žime dobre* (Hrabkov, o. Prešov). *Kukla* je zasa odroda jablák, ktorú poznajú v Rochovciach (o. Rožňava): *Tia kukle si nahámo pre sebe*. Sorta jablone a jej plodu s názvom *kopovka* pochádza z okolia Novej Bane. Jablák s hrubšou fľakatou kožou môžu byť *rapavki* či *rapindi*: *Rapauke sú najchutnejšie na Vianoce* (Tekovské Trst'any, o. Levice); *Rapáfki majú také bíué botki po siebie, také rapavé sú* (Hlboké, o. Senica). No inde to môžu byť hrušky. Odrody jablák sa ukrývajú i pod dvojslovnými pomenovaniami *pánske cicíki* (Brusno, o. Prievidza) a *panenské cecíki* (Bošáca, o. Trenčín).

Len v oblasti Novohradu majú pre početné odrody jablák nasledujúce pomenovania: *beľénka, bévka* (včasné žlté „sklenené“ jablko), *bosváňka* (boskovská reneta), *bochňica* i *štrúdl'ovka* (kardinál pásikavý), *citronka* (krasokvet žltý, no *citronki/citrónki* sú i hrušky), *vínovka*: *Vínovka, to je na víno dobrá* (Cinobaňa, o. Lučenec); *viňickó jabočko* (malinové hornokrajské jablko); *mišánka* (mnišenské jablko); *kašavka* (žlté, akoby priesvitné, sklené letné jablko); *jakubka, žatvérka* (dozrievajú okolo Jakuba, príp. v období žatvy); *šóvarka* (solivarské ušľachtilé jablko), *brácka, batul'ka, končiarka* a iné.

V širšom okolí Trenčína používajú pre rôzne sorty jablák názvy *homólka* (sorta sladkých jablák), *ranetka* (jabloň kvalitnej sorty, reneta a jej plod), *rozmarínka* (odroda tvrdých jablák), *zlatá parmata* (novšie pomenovanie druhu jablák), *pruháč, miéšanka* a iné.

Dalším bežným ovocím je **hruška**. Nazýva sa tak ovocný strom, bot. *hruška obyčajná* (*Pyrus communis*) a jeho kužeľovitý dužnatý plod: *Edna hruška nám vischla* (Kociha, o. Rim. Sobota); *Mám posadených ped hruški* (Trakovice, o. Hlohovec); *Mušu už virubac totu hrušku, bo vischla* (Dlhá Lúka, o. Bardejov); *Poťe ku nám do fčelína, aspon si zopár hrušág otrhñeťe!* (Dolná Lehota, o. Dolný Kubín); *Aj hruški sa sušievati skorej* (Devičie, o. Krupina); *Nazbírau si jabúček a hrušek a išeú* (Jablonové, o. Malacky). Zriedkavo sa hruška (strom) pomenúva *hrušoň* (Oravský Podzámok, o. Dolný Kubín, Tesáre, o. Topoľčany).

Spojenia *puaná hruška* (Stupava, o. Bratislava), *d'ivie hruški* (Parížovce, o. Liptovský Mikuláš) označujú divo rastúce hrušky; *strecká hruška* (Bzince

pod Javorinou, o. Nové Mesto nad Váhom), *žatevná hruška* (Dolná Súča, o. Trenčín) sú skoré odrody hrušiek; *pánska hruška* (Čachtice, o. Nové Mesto n. Váhom) rodí veľké plody; tmavou odrodou sú *čierne hrušky* (Prievidza); *pánské jakubenki* (Dubová, o. Modra) sú sorta červených hrušiek a *ozimné hrušky* (Dolná Súča, o. Trenčín), *zimné hrušky* (Veľká Maňa, o. Vráble), *zimná hruška* (Lučenec) sú jesenné odrody hrušiek. Sladkou sortou hrušiek sú *cukrovki* známe vo viacerých stredoslovenských nárečiach: *Predaj mi s tých cukrókoch* (Čierna Lehota, o. Rožňava).

Z Ozdína a Turíčok (o. Lučenec) sú doložené nasledujúce názvy odrôd spolu s krátkymi charakteristikami plodov: *prašivka je drobná, žotá hruška, špatná kóra, no sladučká; doháňka je žotá podohovastá hruška, jeséňa, maličká, ale slatká; okrúhlica je špatná, sladučká hruška; cisárka – kráľovka je menšia, slatká, auguste sa môže jésti; flašovka je veľká žotá; hrduľa je menšia, žotá, veľmi sladučká* (Ozdín); *šemenďija je menšia, slatká, na sušeňej; janovka je menšia, žotozelená, dobrá už na Jána; žitňica je ako jánovka, bezmála sa roune a citronka je sladučká, podľa farbe* (Turíčky).

V dolnotrenčianskych nárečiach poznajú *cibulnački* (hrušky cibulovitého tvaru), *dukátky* (malé žlté hrušky), *hňilički* (sortu hrušiek, ktoré po uložení zmäknú), *jačmiénki* (odrodu raných hrušiek), *jakupki* (sortu skorých hrušiek, ale i jablk), *múcnatki* (odrodu málo šľavnatých hrušiek), *bezohriski, cisarki, červienki, duhostupki jád'ernice, michalki, mútovníčki, žit'iénki*. Známymi odrodami doloženými aj z iných ako novohradských a trenčianskych nárečí sú napr. *kongreski, kongresovki* (v Novohrade sú to *funťovki*): *Tá kongreska ve dvóre mala len utešené ti hrušky* (Bzince pod Javorinou, o. Nové Mesto n. Váhom), *kongresouke* (Teplý Vrch, o. Rimavská Sobota), *maslovki* (odroda jemných hrušiek), *figovki, zádrhl'avki, ovsañice* a iné.

V nárečiach sa stretávame aj s názvami *babečka* (plod mladej letnej hrušky podobný cibulke): *V Machači už asi bude napadaních tíh babeček* (Bzince pod Javorinou, o. Nové Mesto n. Váhom), *bočička* (najmä v trenčianskych nárečiach odroda hrušky a jej neskoršie dozrievajúce plody): *Hruške jačmiénke bola podobná bočička, len trošku vačča a neskorša* (Dolná Súča, o. Trenčín); *budienka: Pošimel bi si ničecho čilajšén čase také hrušky, jako boli bud'iénki? A tedi sa aňi tín nedalo vindz nazmar* (Dolná Súča, o. Trenčín); *buzinka* (Čachtice, o. Nové Mesto n. Váhom) – odroda letnej hrušky s veľkými plodmi; *drobnul'ka* (Dlhá Lúka, o. Bardejov) – stará sorta hrušky s drobným

plodom; *jasienka* (Muránska Lehota, o. Revúca), *koňouka* (Prievidza) – sorta hrušky s tvrdými plodmi na zimné odloženie; *kopitnačka*: *Tá kopitnačka bola furd rovnaká, a každy rog do nej hromi šibú* (Prochot, o. Nová Baňa); *košútka* – sorta nešľachtenej hrušky a jej drobný, v lete zrejúci plod: *Keď nebolo iních, boli dobré aj košútka* (Bzince pod Javorinou, o. Nové Mesto n. Váhom), v súvislosti s jablkami už spomínané *rapavki* (sladké hrušky s drsnou šupkou): *Rapauki ja mocno neľubu a žim jih lem, keď druhe ňemam* (Žalobín, o. Vranov); *rapavé hruški* (Šípkové, o. Piešťany). Spodstatnená podoba *liěskovské* z Bošáce je sorta hrušiek a jej plodov pochádzajúcich pravdepodobne z neďalekého Moravského Lieskového.

Rôznorodé pomenovanie odrôd má ovocný strom *slivka*, v nárečiach aj *slúka*, *sliva* (bot. Prunus), a jeho tmavomodrý kôstkový plod. Veľmi rozšírená je *durandzia* (sorta neskorých sliviek) s viacerými nárečovými variantmi: *S týchto durandzijí bud'e lekvár ako met* (Tisovec, o. Rimavská Sobota); *Boli mekie tie d'urandzije* (Tlmače, o. Levice); *Duranzije, to sa okruhlé, té ňejdú ot kóski* (Semerovo, o. Hurbanovo); *Ke_cú to durandzije, tí sa neviuupujú* (Hlboké, o. Senica); *Durancije sme dali do bečki na slijovicu* (Unín, o. Skalica); *durandzije* (Kaľamenová, o. Martin); *duranzijä* (Žaškov, o. Dol. Kubín); *burandzija* (Slovenská Ľupča, o. Banská Bystrica); *gurandzija* (Dlžín, o. Prievidza). Blízke sú podoby *durancka*: *Uš su zrelia tia durancki* (Kameňany, o. Revúca), *durandza* (Nová Baňa), *burandza* (Laskomerské, o. Banská Bystrica) a tiež *duránga*, *durangia* (s variantmi *duránka*, *d'uranga*, *durianga*) vo viacerých nárečiach: *Natriasli sme duránék* (Papradno, o. Považská Bystrica); *Duranki, to take slivki, co kolo ňich še kostka ňechce odrec* (Žalobín, o. Vranov); *Durangi, to okruhle slivi, co še tak kostki trimaja* (Dlhá Lúka, o. Bardejov); *duránga* (Ozdín, o. Lučenec); *d'uranga*, *durangija* (Prievidza); *durianga* (Lastovce, o. Trebišov).

Oblúbené sú kvalitné a chutné *bistrički*: *Mámo aj bistriški v zahrade* (Kameňany, o. Revúca); *bistrička* (Horná Lehota, o. Dolný Kubín, Bobrovec, o. Liptovský Mikuláš a i.), a väčšie guľovité sladké *ringlôti* (Bošáca, o. Trenčín), niekde známe ako *malvazinky* (Laskomerské, o. Banská Bystrica) alebo *dalmacini* (Skalica).

Tmavou odrodou sliviek sú *šiarnia lúpanice* (Revúca), *belice* sú slivky s bielym (žltkastým) plodom, známe pod týmto názvom najmä v príslušných nárečiach na juhu stredného a západného Slovenska a na Spiši: *Natrez*

nám s tih belíc! (Kameňany, o. Revúca); *Belica je žotučká a slatká* (Turičky, o. Lučenec); *Navarili zme lekvaru z belíc, šag má chut skoro jako marhuloví* (Bzince pod Javorinou, o. Nové Mesto n. Váhom); *Ja najrači jem slíifki bielice* (Spišský Štvrtok, o. Levoča). Niekde *belicami* pomenávajú sortu skorých čerešní rodiacich biele (žltkasto-červené) plody: *Humňe máme jenu belicu* (Návojovce, o. Topoľčany); *Jedna čerešna bola skorá belica jako májofki* (Dolné Orešany, o. Trnava); *Oni napálili menej jako já, lebo oni tam majú belice a tí nemajú slatkost* (Čataj, o. Modra). Ojedinele, napr. v Brusne (o. Prievidza), je *belica* sorta moruše s bielym okvetím.

Odroda slivky *bluňa* (*bluna*) a jej plod s týmto názvom je známa v záhorských nárečiach: *Máme u náz modz bluňi, tag nám nadávajú bluňaci* (Unín, o. Skalica), *bluňa* (Lamač, o. Bratislava), *bluna* (Sotina, o. Senica).

Pomerne známe sú *okruhllice*, *okruhlički*, čo môže byť v juhostredoslovenských a západoslovenských nárečiach odroda slivky s drobnejším guľatým plodom: *Toho roku budú okruhllice* (Rochovce, o. Rožňava); *Okruhllice boli menšie slivki na lekvar* (Šípkové, o. Piešťany); *Okruhlički sú také drobné slíifki* (Šaľa), no miestami to môže byť na území týchto nárečí i odroda hrušiek: *Fajn sa té okruhlički* (Prievidza); *Poukladaj okruhllice do jačmena, ket sa uhniličkujú, potom si na nich aš pochucíme* (Červeník, o. Hlohovec); *sladučká okruhllica* (Ozdín, o. Lučenec). Skoré slivky, často považované za podradnejšie odrody, niekde nazývajú *golgovački*, *gulgovački*: *Zo slivieg najviadz liali golgovački, ind'e ih volajú prleňice* (Prašice, o. Topoľčany); *Mávali sme tun aj slivki gulgovački, to boli skoré, také drobné slivki* (Radošina, o. Nitra). V Radošine poznajú aj *trnoslivi*, druh jesenných guľatých sliviek kyslastej chuti používaný na pálenie slivovice a v Rudlove (o. Vranov) na podobný účel využívajú malé slivky *tarnouki*: *Tu dze mi, ta dajake tarnouki bul'i, na paľenku bul'i dobre*. V neďalekom Žalobíne ich opísali takto: *Tarnouki, to čarne slíiuki vekše jak tarki a dozrivaju až u ješeňi*.

Pomenovanie *končiarke* označuje nielen odrodu sliviek, ale i jablák a hrušiek: *No tag jesto tu ľevické končiarke, teraz ih volaju ako po novom šuvarke* (Devičie, o. Krupina); *Ket po žatve dozreli končierki, dzetko hovorili, že ich chodzili predávad na voze* (Šípkové, o. Piešťany); *končiarke* (Veľké Straciny, o. Modrý Kameň, Chrenovec, o. Prievidza); *končérka* (Ozdín, o. Lučenec).

K menej rozšíreným názvom patria *boldočki* (Ozdín, o. Lučenec) – sorta slivky rodiacej väčšie a tmavé sladké plody, *bosnáčki* (Rakovice, o. Piešťany),

v Novohrade a Gemeri rozšírené *cecíčky*, guľaté, vzrastom nevelké *droblienki* (Vieska nad Žitavou, o. Zlaté Moravce), *drobňice* (Kaľamenová, o. Martin) a *drobňički* (Slovenská Ľupča, o. Banská Bystrica, Blažovce, o. Martin a i.), *drisľavki* (známe tiež ako *drobňički* alebo *trnki*): *Drisľauka je taká malá okrúhla ako čerešňa na sľivovic* (Ozdín, o. Lučenec), veľké tmavomodré *košice* (Kanianka, o. Prievidza), svetlé *kozolki* (Riečnica, o. Kysucké Nové Mesto), malé trpké *kozičky* známe v severošarišských nárečiach: *Kozičky, to drobne sľivi* (Dlhá Lúka, o. Bardejov), *kobelice* (Necpaly, o. Martin), *kololice* (Horný Badín, o. Krupina), *kobulice* (Šivetice, o. Revúca), bystrické muškátové *lúšťavki* a sladké *mejdovki* (obe lexémy doložené z Ozdína, o. Lučenec). V Turičkach poznajú aj *tureckú sľúku* – *to je ako cecítka, aľe ňi špicatá*. Z dolnotrenčianskych nárečí sú doložené názvy pre mäkké *drístki*, *chvistki* (Bošáca, o. Nové Mesto n. Váhom), veľké a tmavé *kolomaznice* (Bošáca, ale aj Radošina, o. Nitra), okrúhle *trnki* a včasné drobné *záhorki* (obe doložené z Bošáce).

Oblúbeným ovocným stromom s nemenej populárnym ovocím je **čerešňa** (bot. *Cerasus*), v nárečiach aj *čerešeň*, *črešňa*, *strešňa*, *srešňa*, *šerešien*: *Čelovskom chotáre jez veľa stromovia, ponajviadz e čerešni* (Čelovce, o. Modrý Kameň); *Spadou zo šerešni zo samiho vrchniho konára* (Klenovec, o. Rimavská Sobota); *Táhor choj na tú srešnu!* (Kameňany, o. Revúca); *Zašcepil nám na tu čerešnu belice* (Veľké Rovné, o. Bytča); *Kukňi, jak tá strešňa piekne rostne* (Jablonové, o. Malacky); *Perši nam kvitne čerešňa* (Spišský Štvrtok, o. Levoča); *šerešien* (Kobeliarovo, o. Rožňava); *čerešeň* (Studenec, o. Levoča). Spojenia *d'ivoká čerešňa*, *táčá čerešňa* z Dolnej Súče (o. Trenčín), *planá strešňa* z Dúbravky (o. Bratislava) a *hájová strešňa* zo Štefanova (o. Senica) označujú divorastúce druhy čerešní.

Guľaté červené kôstkovcové plody čerešne boli nielen chutné, no využívali sa aj inak: *Šerešne pojed'ej d'etváke ešte zelenie* (Kociha, o. Rim. Sobota); *Strešne sú prvé ovoci* (Hlboké, o. Senica); *Boli zme na šcepené črešne v jarku* (Bzince pod Javorinou, o. Nové Mesto n. Váhom); *Páleno sa varievalo s teh vikisnutech čerešni* (Čelovce, o. Modrý Kameň).

Podľa obdobia dozrievania sú pomenované *májové strešne* (Borinka, o. Bratislava) alebo *júnovki*: *Júnovki majú slatké ovocie* (Trakovice, o. Hlohovec); *Čerešne júnovki običajne vádz zasadzili, z júnovék sa robila dobrá štrulla* (Brestovany, o. Trnava). Spojenia *dubové strešne* (Borinka,

o. Bratislava), *černorané čerešne* (Šípkové, o. Piešťany), *rácké čerešne* (Šenkvice, o. Modra) označujú druhy tvrdých čerešní, *srcové strešne* (Lamač, o. Bratislava) majú srdcovitý tvar.

Tmavé čerešne sú v západoslovenských nárečiach *černički*: *Naša manka naveki dávali na koláč prenoz drobnín černičkám* (Dolná Súča, o. Trenčín); *Čerešne zme mali belice, májofki, černički, srcofki aj rané* (Častá, o. Modra). V zemplínskych nárečiach je *černička* plod ostružiny černicovej: *Čarňičini bulo, ľem čarňičkoh malo* (Hatalov, o. Michalovce); *čarňički* (Žalobín, o. Vranov). V Dolnej Súči (o. Trenčín) sa robil *černičkovi koláč* (čerešňový), v Hatalove (o. Michalovce) zasa *čarňičkovi lekvar* (ostružinový). Tmavým sfarbením je motivovaný i výraz *černački* z Borovej (o. Trnava): *Potom boli černački lakomé, to boli velice chutné čerešne, a černice* (Bošáca); a *čierne čerešne* (Čelovce, o. Modrý Kameň).

Sorta bielych čerešní je *belica* (takto napr. v oblasti Trenčína, kde to však môžu byť aj biele slivky) a bieločervených čerešní *kálaňica* (Bošáca, o. Trenčín).

Čerešňa s veľkými mäsitými plodmi je *chrupka*: *Chrupka je väčá červená, bez bobáka* (Ozdín, o. Lučenec); *Chrupki sú dobré na zavarováňi* (Unín, o. Skalica). Vo vinárskych oblastiach je *chrupka* sorta stolového hrozna: *Chrupki su chutné hrozne* (Dolné Orešany, o. Trnava); *chrupka biúá, chrupka červená* (Vajnory, o. Bratislava).

V Laskomerskom (o. Banská Bystrica) poznajú *krupinky*, v Ozdine (o. Lučenec) zasa čierne, tvrdé no sladké *turkiňe*, neštepené *žabički*, nazývajú aj *d'ivé čerešne*: *Ďivé čerešne, na pazbe jesto také; a užitočné závarki: Závarka je béla, f_tech sa bobáke nájdú, to sa na zavareňei*.

Čerešni je blízka *višňa* (bot. *Cerasus vulgaris*) s kyslastými kôstkovcovými plodmi: *Višne sú trpkie* (Kociha, o. Rimavská Sobota). Okrem spisovnej lexémy *višňa* existujú v nárečiach názvy *hamrla* a *hamrava*, ktorými v záhorských, považských a hlohovských nárečiach označujú nešľachtenú (nízkokmennú) višňu a jej trpké plody: *Hamrle sú trpké, stáhnú hubu* (Unín, o. Skalica); *Hamrle sú podobné jag višne, ale trpkější* (Hlboké, o. Senica); *Plané čerešne hamravi róstli horách, ked uschli a opadali, zme ih zbiérali a hovorili zme tomu figi* (Dechtice, o. Trnava); *hamrava* (Rumanová, o. Hlohovec).

Nižší ovocný strom *broskyňa* (bot. *Persica*) a jeho žltočervený alebo zelenkavý plod s ryhovanou kôstkou má okrem spisovnej podoby v nárečiach

aj pomenovanie *broskva*, *broskvica* (*breskvica*): *U náz broskine ani nerostú* (Valaská Belá, o. Prievidza); *Máme dve broskvi, každý rok rodá* (Skalica); *Urod'elo sa veľa breskvíc, museli zme ih dad' do suda na páleňia* (Pukanec, o. Levice); *Broskvice zrejú f septembri* (Tekovské Trst'any, o. Levice), a takisto *broskviňa*, *breskiňa*, *bruskiňa* (najmä v stredoslovenských a juhozápadoslovenských nárečiach): *Teraz budemo madž hodne broskvín* (Kameňany, o. Revúca); *Breskiňa jag bi mala škod'it' vinohradovi, rač'ej ona vikape* (Lapáš, o. Nitra); *bruskiňa* (Blatnica, o. Martin).

V gemerských, abovských a zemplínskych nárečiach týmto názvom označujú marhuľu: *Broskviňe sú žltie* (Kociha, o. Rim. Sobota); *broskiňa* (Košická Belá a Rankovce, o. Košice, Kačanov, o. Michalovce), a na severošarišskej oblasti je to najbežnejšia sorta sliviek (strom i plod): *Breskiňe to take najobičajnejše sl'ivi* (Dlhá Lúka, o. Bardejov).

Ovocný strom *marhuľa* (bot. *Armeniaca*) sa u nás pestuje v teplejších polohách a jej žltočervený plod s hladkou kôstkou poznajú na časti stredoslovenských (najmä Tekov, Hont a Novohrad) a východoslovenských nárečí pod názvom *baracka* (*baraska*): *Baraska, to bola pre náz ždi lakota. Aj lekvár z ňih zme mal'i najrač'ej* (Pukanec, o. Levice); *Volakeri ludie hovorá na baracku marhula* (Valaská Belá, o. Prievidza); *Kolo Sabinova barz veľa barackoch* (Petrovany, o. Prešov); *baraska* (Lapáš, o. Nitra, Cinobaňa, o. Lučenec).

Častejšia je však podoba *marhuľa* (s viacerými variantmi) charakteristická pre juhozápadnú polovicu Slovenska: *Marhula málo zarodzila* (Vaďovce, o. Myjava), *marhuľa* (Laskomerské, o. Banská Bystrica), *margula* (Brodské, o. Skalica), *marula* (Kochanovce, o. Trenčín); *maruľa* (Sučany, o. Martin), *moruľa* (Mošovce, o. Martin).

Názvom *orech* (v gemerských nárečiach aj *orechovec*) je pomenovaný ovocný strom s veľkými perovito zloženými listami (bot. *Juglans*) a jeho guľovitý plod so škrupinou a chutným jadrom: *Strome vitrhávalo* (víchor), *povitrhávalo oreche, čerešne, akej zachit'ilo* (Čelovce, o. Modrý Kameň); *Son si sedól pod orech* (Blatné, o. Modra); *Orechi u naz jakoška malo rosna* (Dlhá Lúka, o. Bardejov); *Pod orechoucom sa käd'i, čuo ženi hábi perú* (Tisovec, o. Rimavská Sobota); *Na Šťedri večer orech si zau každí bez vid'eňia a rozlúpeu ho* (Veľká Maňa, o. Vráble); *Volakedi zmé orechi sekali, čil ih meleme* (Návojevce, o. Topoľčany); *Sem-tam aj orech sa našiel na zemi* (Rajecká Lesná, o. Žilina); *orechi s cukrom a take lakocinki* (Brezina,

o. Trebišov). V oblasti Trenčína sa orech (strom i plod) nazýva aj *babský orech* (Bošáca, o. Trenčín).

Spojenia *laskí orech* (Kaľamenová, o. Martin), *vlaskí orech* (Dolná Súča, o. Trenčín, Ružindol, o. Trnava), *valaskí orech* (Ludanice, o. Topoľčany), *olaskí orech* (Turičky, o. Lučenec) označujú vlašský orech; *papieroví orech* (Kaľamenová, o. Martin), *papiéroví orech* (Čachtice, o. Nové Mesto n. Váhom), *papiérnáč* (Bošáca, o. Trenčín) je odroda orechov s tenkou škrupinou a *košlaví orech* (Vinosady, o. Modra), *orech košlák* (Lapáš, o. Nitra), *košťejk* (Ozdín, o. Lučenec) sú orechy s hrubou a tvrdou škrupinou. Výraz *chrapáč* zo Skalice je označenie veľkoplodej sorty orechov.

Lieskový orech (lieskovec) je malý chutný oriešok dozrievajúci na lieske (bot. *Corylus*): *Léskovej orech, l'eskovec, to je drobnej oréšok, aj na poli roste* (Ozdín, o. Lučenec); *Añi na kršteni lieskouce ñesmelej chibãti* (Lešť, o. Modrý Kameň); *O Vãnocãch sa lúskali len samé zrnká, orechi a lískovce* (Červeník, o. Hlohovec); *Nazbieral aľe pól taški lieskovíh orechov* (Domaníža, o. Považská Bystrica).

Podstatným menom *gaštan* (v nárečiach aj *kaštan*) sa v južnej časti stredoslovenských a západoslovenských nárečí pomenúva listnatý ovocný strom, bot. *gaštan jedlý* (*Castanea sativa*) a jeho jedlý plod: *Z gaštanídz na jedení sa len gaštani a tí druhé sa bláznivé gaštani* (Radošina, o. Nitra); *kaštani* (Jablonové, o. Malacky). Spojenie *jedlie gaštane* z Kocihy (o. Rimavská Sobota) oproti spojeniam *d'ivej gaštan* (Cinobaňa, o. Lučenec), *diví gaštan* (Siladice, o. Hlohovec), *dzivokí kaštan* (Lamač, o. Bratislava), *bláznivé gaštani* (Radošina, o. Nitra) a pod. odlišuje tento jedlý druh gaštanov od rozšírenejšieho listnatého parkového stromu (bot. *pagaštan konský*, *Aesculus hippocastanum*) a jeho hnedočervených nejedlých plodov: *Pri kríži, ako sa id'e do Sloviañ, boľi dva veľké gaštani* (Ležiaciov, o. Martin); *Na tem kaštañe nebili ešče añi rãs kaštani* (Jablonové, o. Malacky); *Nazbiraj tih gaštanoh a visip sviñom!* (Torysa, o. Sabinov).

Pre okrasnú i jedlú formu gaštanov poznajú v juhošarišských a zemplínskyh nárečiach názov *gestiña*: *Na Kaštiliku rosñu gestiñi, barz dobri su uvareni* (Brezine, o. Trebišov); *V ješeñi zbirañu dzeci gestiñe* (Veľký Šariš, o. Prešov).

Lexéma *dekiña, deskiña* prevláda v západošarišských nárečiach: *Idzeme šednuc pod deskiñu* (Torysa, o. Sabinov); *Poobedze dzeci očapoval'i dekiñe*

(Červenica, o. Sabinov); *Dekňe padaju, skoro pridze žima* (Hubošovce, o. Sabinov).

Menej známymi a využitelnými plodmi sú plody dozrievajúce na porastoch tvoriacich svojím charakterom prechod od typických stromových foriem ku kríkovým formám. Takými sú napr. plody jarabiny, hlohyne, bazy a pod.

Jarabina je listnatý strom alebo ker s drobnými bielymi kvetmi v hustých kvetenstvách, bot. *jarabina vtáčia* alebo jarabina *mukyňová* (*Sorbus*) a jeho drobný červený bobuľovitý plod, ktorý dozrieva v bohatých strapcoch. Na Slovensku rastie asi desať druhov jarabín, ale nie všetky majú jedlé plody. Najvýznamnejším zastúpeným druhom sú už spomenutá jarabina vtáčia a oskoruša.

O jarabine kolovalo mnoho povier spojených s magickými úkonmi, napr. rodičia chránili svoje deti pred urieknutím zašivaním vetvičiek s plodmi do šiat, gazdovia ochraňovali svoj dobytok príväzovaním vetvičiek jarabiny v tvare kríža statku na chvost a pod.

V časti severotrenčianskych nárečí sa jarabina (strom) volá *abrad*: *V brvňisskej rúbaňi ostalo pár krúhvo abradvo a polék* (Brvnište, o. Považská Bystrica), v iných nárečiach je pre strom (ale i plod) rozšírená lexéma *mukiňa*: *Mukine sä dozretie až v neskore jäseni, aš fiedi sä jedä* (Hubová, o. Ružomberok); *Mukiňa mu skoro ve dvore rvostla* (Čičmany, o. Žilina); *mukiňa* (Krivá, o. Dolný Kubín, Slovenská Lupča, o. Banská Bystrica); *mukina* (Lubina, o. Nové Mesto n. Váhom, Trstín, o. Trnava). Pomenovanie *jarabina* je doložené zo Starých Hôr (o. Banská Bystrica): *Judáš sa obesiu na jarabinu*.

Okrem planej jarabiny vtáčej s trpkými a kyslými malvicami sa pestuje aj jej ušľachtilejšia odroda, ktorej väčšie a sladšie plody sú vhodné na zaváranie. Obsahujú dvakrát viac vitamínu C ako citrón, veľké množstvo cukru a provitamín A, a preto sa využívajú vo farmaceutickom priemysle.

(Dokončenie v ďalšom čísle)

LITERATÚRA

ŠTOLC, Jozef: Názvy rastliny *Ribes grossularia* v slovenských nárečiach. In: Jazykovedné štúdie. II. Dialektológia. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1957, s. 28 – 64.

ROZLIČNOSTI

Ako sa volá loptička, ktorá po dopade na zem opakovane vysoko skáče?

Na internete zorganizovali malú anketu medzi mladými ľuďmi, ktorou jej autori chceli zistiť, ako sa volá malá celogumová loptička, ktorá po dopade na zem je schopná sa veľa ráz za sebou vysoko odraziť. Anketu uviedli vetou *Loptička, ktorú keď hodíte na zem a bude skákať, sa volá...* a respondentom ponúkli dve možnosti na odpoveď, a to *hopsalka* a *hophopka*. Respondenti sa v 63 percentách priklonili k názvu *hopsalka* a v 37 percentách k názvu *hophopka*. Okrem toho uvádzali aj iné názvy, ktoré sami používajú na pomenovanie spomínanej loptičky alebo ktoré počuli vo svojom okolí. Boli to tieto názvy: *skákacia loptička, skákačka, skákajka, skákalka, skákavka, japonka, hopík, hopka, skáčgul'ka, hopsigul'ka*. Z ankety sa ukázalo, že mladým ľuďom pri pomenovaní nových vecí nechýba fantázia a tvorivosť.

Pozrime sa na jednotlivé názvy, ktoré respondenti uviedli, a to z hľadiska tvorenia názvov vecí v spisovnej slovenčine a potom aj z hľadiska vhodnosti jednotlivých názvov ako oficiálneho pomenovania konkrétneho predmetu ako výrobku. Názvy *skákacia loptička, skákačka, skákajka, skákalka, skákavka* vychádzajú z nedokonavého slovesa *skákať* s významom „odrazom sa vymršťovať do výšky“, pričom v dvojslovnom názve *skákacia loptička* je prítomné činné prídavné slovo *skákať* v tvare ženského rodu *skákacia* a ostatné sú utvorené rozličnými slovotvornými postupmi a príponou *-ka*. Názov *skákačka* je vlastne prevedením združeného pomenovania *skákacia loptička* do podoby jednoslovného názvu podobne, ako je utvorený názov *premietačka* zo združeného pomenovania *premietací prístroj*, v ktorom je prívlastok vyjadrený prídavným menom *premietací* utvoreným zo slovesa *premietať* (porov. aj *dlaabať* → *dlaabací stroj* → *dlaabačka, nabíjať* → *nabíjací prístroj* →

Text vznikol pri riešení grantového projektu *Konfrontačný výskum slovnej zásoby slovenčiny a češtiny a jazyková kultúra* (VEGA č. 2/0076/11).

nabíjačka, pukať → *pukacia sponka* → *pukačka, vrtať* → *vrtačí prístroj* → *vrtačka*). Jednoslovný názov *skákajka* je utvorený príponou *-ka* z nespisovného tvaru 3. osoby množného čísla slovesa *skákať*, t. j. z tvaru *skákajú*.

Podoba *skákalka* je utvorená slovotvorným postupom, t. j. príponou *-lka*, o ktorom J. Horecký už v roku 1950 konštatoval, že sa už nevyužíva na tvorenie nových podstatných mien, pričom na takéto tvorenie ako príklad uvádza slovo *hrkálka* (pozri HORECKÝ, Ján: Tvorenie slov. In: Slovenská reč, 1950 – 1951, roč. 16, č. 2, s. 44 – 54, cit. miesto s. 46). O slove *skákalka* možno povedať, že do slovnej zásoby používateľov slovenčiny sa dostalo z češtiny. Kým slovenské slovníky slovo *skákalka* neuvádzajú, v Príručnom slovníku jazyka českého (5. zv. písmená S – Š. Praha: Státní nakladatelství učebnic 1948 – 1951) sa pri hesle *skákal* označenom hviezdíčkou, čím sa signalizuje, že ide o výraz, ktorý sa používa zriedkavo, a s výkladom významu „kdo rád a dobre skáče“ uvádza aj podstatné meno ženského rodu *skákalka*.

Podoba názvu *skákavka*, s ktorou sme sa stretli aj na internetových stránkach najmä v reklamných textoch typu *Gumená skákavka s pirátskym motívom*, je takisto prevedením združeného pomenovania *skákavá loptička* do podoby jednoslovného názvu podobne, ako je utvorený názov *šmýkavka* (ktorý sa používa popri názvoch *šmýkačka, šmykl'avka*; porov doklady z internetu *Atracie – šmýkavka, trampolína, koníky. – Pred terasou je ohnisko s možnosťou opekania, detské ihrisko (hojdačky, kolotoč, šmýkavka, ruské koly, maxišachy, minigolf). – Bola tam aj šmýkavka a mohol som si tam kúpiť aj kukuricu. – Veľká terasa, cena za týždenný pobyt je 330,- €, v tom je už aj parkovné, vstupné na kúpalisko, perličkový kúpeľ, šmýkavka. – Pripravené sú: zaujímavé súťaže pre deti, odmeny pre všetky deti, krátky kultúrny program detí, jazda na koni, trampolína, veľká nafukovacia šmýkavka.*) zo združeného pomenovania *šmýkavá doska*, v ktorom je prívlastok vyjadrený prídavným menom *šmýkavý* utvoreným zo slovesa *šmýkať sa* (porov. aj *prhlit' → prhl'avá vyrážka → prhl'avka, sykať → sykavá spoluhráčka → sykavka, voňať → voňavá vodička → voňavka*).

Odvodzovacím základom názvov *hopka, hophopka, hopsalka* sú citoslovčia *hop*, resp. *hops*, ktorými sa naznačuje poskakovanie a od ktorých sú utvorené aj expresívne slovesá *hopkať* a *hopsať*. O názve *hopsalka* možno konštatovať to isté, čo o názve *skákalka*, t. j. že je utvorený slovotvorným

postupom, ktorý sa na tvorenie názvov vecí v súčasnej spisovnej slovenčine už nevyužíva. Názov *hopik* je utvorený od citoslovca *hop* príponou *-ik*, ktorou sa tvoria názvy vecí, ale sám respondent, ktorý tento názov uviedol, ho označil za slangový. Zložené názvy *skáčguľka* a *hopsiguľka* možno hodnotiť ako okazionalizmy, t. j. príležitostné slová, ktoré nemajú nádej na všeobecné uplatnenie. Názov *japonka*, hoci je zrejmé, že ide o apelativizovaný názov z obyvateľského mena *Japonka*, možno zaradiť medzi motivačne nepriezračné názvy, lebo nie je zrejmé, či ide o výrobok, ktorý sa k nám dostal z Japonska, alebo o nejakú inú súvislosť s Japonskom.

Z internetových stránok sme zistili, že výrobcovia a predajcovia uvedenej loptičky najčastejšie používajú názvy *skákalka* (*lopta skákalka*, *loptička skákalka*) a *skákavka* (*pirátska skákavka*), ale používa sa aj dvojslovný názov *skákavá loptička*, ako nás o tom presvedčajú doklady na internete (porov. *Skákavá loptička ho na umelom trávnom povrchu neposlúchala. – Guľôčka má tendenciu správať sa ako skákavá loptička z gummy. – Gumené skákavé loptičky na žonglovanie – odskok od zeme 90 %, priemer 65 mm, váha 155 g.*). Podoba *skákalka* sa u nás používa pod vplyvom českých propagačných materiálov, keďže dosť dokladov na internete sme našli práve v českých textoch (porov. napríklad slovné spojenia *míček skákalka* či *míček skákalka růžová*).

V tejto súvislosti možno uviesť, že slová *skákalka* a *skákavka* sa používajú aj v zoologickom názvosloví. V českom zoologickom názvosloví je to napríklad druh vošky *skákalka vojtešková* (*Therioaphis ononidis*). V slovenskom zoologickom názvosloví sa slovo *skákavka* používa na pomenovanie istého druhu pavúkov rodu *Attulus* (porov. Svet živočíšnej ríše. Martin: Osveta 1978), rodu *Salticus* a ďalších rodov (porov. Pavúky Slovenska. <http://www.pavuky.sk/sk/dk/dk/salticidae.html>).

So zreteľom na to, čo sme povedali o tvorení jednotlivých názvov loptičky, ktorá sa po dopade na zem znova niekoľko ráz vysoko odráža, možno ako oficiálny názov spomínanej loptičky odporúčať dvojslovný názov *skákavá loptička* alebo jeho jednoslovný ekvivalent *skákavka*.

Matej Považaj

SPRÁVY A POSUDKY

Spomienka na profesora Jána Oravca

JÁN KAČALA

Prvého mája 2011 to už bolo neuveriteľných dvadsaťpäť rokov od smrti významného slovenského jazykovedca druhej polovice 20. storočia, zapáleného vysokoškolského pedagóga a neúnavného širiteľa jazykovej osvedy a jazykovej kultúry na Slovensku – univerzitného profesora PhDr. Jána Oravca, DrSc. V ostatných rokoch sme sa zhodnotením jeho jazykovedného diela zaoberali v cykle profilov uverejňovaných v Kultúre slova v ročníkoch 2005 a 2006 pod názvom *Osobnosti slovenskej jazykovedy 20. storočia*; portrét Jána Oravca je uverejnený v 7. pokračovaní v ročníku 2006, č. 4 na s. 193 – 195. S menšími doplnkami a úpravami tento portrét vyšiel aj v publikácii Jána Kačalu a Rudolfa Kráča: *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny* (Martin: Matica slovenská 2006 na s. 202 – 204). V tejto spomienke po štvrt'storočí od odchodu Jána Oravca pripomenieme jeho životopisné údaje a sústredíme sa najmä na priblíženie Oravcových prác venovaných skladbe súčasnej spisovnej slovenčiny, ako aj jeho organizačných aktivít v oblasti syntaktického výskumu a v oblasti jazykového vyučovania.

Ján Oravec sa narodil 1. júna 1922 v Rozbehoch v Senickom okrese. Základnú a strednú školu navštevoval v rodisku, v Senici a v Brezovej pod Bradlom, stredoškolské odborné štúdium zavŕšil v Učiteľskom ústave v Bratislave. Svoje učiteľské povolanie tiež vykonával aj na západnom Slovensku: učil na základných školách a popritom zároveň v rokoch 1945 – 1949 študoval odbor slovenský jazyk a filozofiu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Vysokoškolské štúdium absolvoval roku 1949 štátnou skúškou a o rok neskôr doktorátom filozofie. Ešte ako učiteľ a súčasne vysokoškolský študent slovenčiny sa zapájal do spolupráce s vtedajším Jazykovedným ústavom Slovenskej akadémie vied a umení: pomáhal zbierať nárečový materiál pre pripravovaný *Atlas slovenského jazyka*.

Roku 1951 sa stal interným pracovníkom ústavu. Roku 1957 získal vedeckú hodnosť kandidáta filologických vied a o desať rokov neskôr vedeckú hodnosť doktora filologických vied. Popri vedeckej práci externe účinkoval na vysokých školách a súčasne si zvyšoval vedecko-pedagogickú kvalifikáciu: roku 1968 sa habilitoval za docenta slovenského jazyka a roku 1981 sa stal profesorom slovenského jazyka. Ako pedagóg prežil aj záver svojej kariéry, keďže roku 1977 odišiel z Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV a stal sa interným pracovníkom Pedagogickej fakulty v Nitre. Tu popri pedagogických povinnostiach pôsobil ako zástupca vedúceho Katedry slovenského jazyka a literatúry a vedúci jazykovednej sekcie tejto katedry. Umrel 1. mája 1986 v Bratislave.

Počas pôsobenia na akademickom jazykovednom pracovisku sa vyprofiloval na významného odborníka najmä v oblasti slovenskej gramatiky, jazykovej kultúry a jazykovej výchovy. Od nástupu do Jazykovedného ústavu SAVU pracoval v oddelení gramatiky a štylistiky pod vedením profesora Jozefa Ružičku. V 50. a v prvej polovici 60. rokov 20. storočia sa v rámci oddelenia chystala akademická *Morfológia slovenského jazyka* a v pláne boli ďalšie základné syntetické práce o súčasnej spisovnej slovenčine vrátane *Syntaxe slovenského jazyka*. Pri príprave Morfológie slovenského jazyka Jánovi Oravcovi pripadla úloha skoncipovať rozsiahle kapitoly o zámenách a predložkách. Tie sa aj stali súčasťou tohto významného diela slovenskej jazykovedy. O predložkách Ján Oravec napísal a vydal aj samostatnú monografiu s názvom *Slovenské predložky v praxi* (vyšla roku 1968 v rozsahu 232 s.). Okrem toho v rámci osobného vedeckého programu Ján Oravec veľa rokov intenzívne pracoval na problematike slovesnej väzby a predmetu ako vetného člena. Túto tému spracoval vo viacerých čiastkových štúdiách a synteticky vo veľkej monografii s názvom *Väzba slovies v slovenčine*; práca má bezmála 400 strán a vyšla roku 1967 vo Vydavateľstve Slovenskej akadémie vied.

Oravcova *Väzba slovies v slovenčine* je pozoruhodná komplexným významovo-výrazovým poňatím slovesnej väzby, pričom väzba sa podľa Jána Oravca nerealizuje výlučne bezpredložkovým alebo predložkovým pádom substantíva, lež aj inými, povedali by sme, nie mennými prostriedkami, a to neurčitkom slovesa, ako aj formou vety, konkrétne vedľajšej vety uvedenej istou spojkou alebo vzťahným spájacím výrazom. Súčasťou teoretickej

problematiky, ktorou sa Ján Oravec v rámci analýzy slovesnej väzby potreboval vyrovnáť, bola aj teória pádov a teória intencie slovesného deja; práve z externej realizácie intencie, čiže zamerania slovesného deja totiž vychodí zásahová substancia slovesného deja na úrovni sémantickej štruktúry vety a predmet ako osobitný vetný člen na úrovni gramatickej štruktúry vety. Pri analýze predmetu ako spôsobu realizácie intencie slovesného deja vyšiel práve z tejto domácej tradície, ktorú rozvinul Eugen Pauliny vo svojej fundamentálnej práci *Štruktúra slovenského slovesa* z roku 1943 a neskôr (na konci 50. a na začiatku 60. rokov 20. storočia) na ňu plodne nadviazali Jozef Ružička a František Miko. Pri uplatňovaní teórie intencie slovesného deja v rámci systematického skúmania širokej problematiky predmetu Ján Oravec pri vymedzovaní typov nezvratných sloves postupoval podľa Eugena Paulinyho, no v iných otázkach prejavil v porovnaní s východiskovým Paulinyho dielom značný stupeň vedeckej samostatnosti. Pri skúmaní a opise typov sloves podľa intencie slovesného deja položil väčší dôraz na sémantické hľadisko a ináč ako Eugen Pauliny rozriešil pomer súvzťažných nezvratných a zvratných sloves. Ani vyjadrenie predmetu neobmedzil na bezpredložkový akuzatív a genitív, lež ho rozšíril aj na iné bezpredložkové, ale najmä na predložkové pády substantív. Síce s prihliadnutím na spôsob vyjadrenia, ale jednako len na základe prevažujúceho sémantického kritéria určil päť druhov predmetu. Oravcovej klasifikácii predmetov sa vyčíta nejednotnosť kritérií a vymedzenie takzvaného vzťahového typu predmetu, ale doteraz – pokiaľ nám je to známe – sa nikomu nepodarilo Oravcovu klasifikáciu predmetov nahradiť kompaktnejšou a presvedčivejšou klasifikáciou.

Oravcova *Väzba sloves v slovenčine* je pozoruhodná aj tým, že si vši-ma jestvovanie a fungovanie väzby a realizáciu predmetu pri tých slovných druhoch, ktoré so slovesami derivačne a významovo súvisia, konkrétne pri prídavných menách; dodajme, že práve pre túto derivačnú a významovú zviazanosť sa o väzbe oprávnené hovorí aj pri príslovkách, prípadne aj pri súvzťažných podstatných menách; porovnajme to na príklade so slovesom *podobat' sa*, ktoré sa vyznačuje takýmito synonymnými väzbami: *niekomu, s niekým, na niekoho*; táto slovesná väzba sa totiž premieta aj do väzby príbuzného prídavného mena *podobný niekomu, s niekým, na koho*, ako aj do väzby derivačne súvisiacej príslovky *podobne niekomu, s niekým, na koho*

(hoci – pravdepodobne pre nižší výskyt – tu už vyznieva menej presvedčivo) a napokon aj do väzby podstatného mena *podobnosť*: *niekomu, s niekým, na koho*.

Najmä z hľadiska vyučovacej praxe je dôležité to, že Ján Oravec ukazuje objektívne jazykové odlišnosti väzby, ktorej výsledkom je v gramatickej stavbe vety predmet, a spojenia slovesa s predložkovými pádmí podstatných mien, ktoré nemajú povahu predmetu, lež slúžia na vyjadrovanie rozličných okolností alebo vlastností slovesného deja a ich pomenovania sa v gramatickej stavbe vety uplatňujú ako rozličné druhy príslovkového určenia. O hraniciach medzi predmetom a príslovkovým určením ako vetnými členmi Ján Oravec uverejnil aj viaceré čiastkové štúdie a články v jazykovedných časopisoch a zborníkoch, ako aj v metodickom časopise *Slovenský jazyk a literatúra v škole*.

Keď v našej spomienke na profesora Jána Oravca pokračujeme v doteraz rozvádzanej línii, prirodzene sa núka upozornenie na vysokoškolské učebné texty s jednotným názvom *Súčasný slovenský spisovný jazyk* a s príslušným špecifikujúcim podtitulom; v prípade Jána Oravca ako autora, prípadne spoluautora tu ide o syntaktický a morfológický zväzok tejto série. Ján Oravec v spoluautorstve pripravil učebný text *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*, ako aj ďalší zväzok – *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*, ktoré vyšli v prvej polovici 80. rokov 20. storočia. Kým v prípade morfológického zväzku sa autori mohli oprieť o spomínanú akademickú Morfológiu slovenského jazyka, pri syntaktickom zväzku takého spoľahlivého vedeckého východiska nebolo. Mohli sa síce opierať o vtedy už početné monografické štúdie o jednotlivých čiastkových otázkach slovenskej skladby, ale synteticky ladené práce boli pre ich potreby menej vyhovujúce.

V čase koncipovania syntaktického zväzku vysokoškolskej učebnicovej série totiž jestvovalo súhrnné spracovanie skladby od autora Jozefa Ružičku, v kolektívnom diele *Slovenská gramatika*, ktorého posledné, 5. vydanie vyšlo roku 1968, a individuálna *Slovenská syntax* od Jozefa Orlovského (1. vyd. je z roku 1959, 3. vyd. z roku 1971). Kým však Ružičkovo spracovanie skladby v Slovenskej gramatike je iba rámcové a veľmi úsporné a prináša skôr iba dobre usústavené klasické poznatky, pričom neberie do úvahy najmä nový, sémantický prúd pri opise a výklade slovenskej skladby, zatiaľ Orlovského výkladu obsahujú aj také časti, kto-

ré vo vlastnom zmysle do syntaxe nepatria (napríklad kapitoly o význame slovných druhov a ich tvarov, o význame pádov a o význame predložiek) a z druhej strany nie sú do nej zahrnuté niektoré syntaktické výklady vo vlastnom zmysle. Naznačujeme tým, že Ján Oravec pri koncipovaní syntézy slovenskej skladby na prelome 70. a 80. rokov 20. storočia už stál pred celkom novou úlohou a ako opora na vypracovanie skladby na súvekej úrovni poznania mu už nemohli vystačiť spomenuté práce Jozefa Ružičku a tým menej Jozefa Orlovského. Pravdaže, na druhej strane mu ako inšpirácia mohli slúžiť novšie české syntaktické práce, najmä *Skladba spisovné češtiny* od dvojice autorov Jaroslav Bauer – Miroslav Grepl, ktorá v 1. vydaní vyšla roku 1972 a ktorá sa v syntaktickom zväzku spomínanej učebnicovej série aj cituje.

Ján Oravec bol nútený siahnuť za novými jazykovými dokladmi aj za novými jazykovednými prameňmi, na ktorých mohol postaviť svoje výklady, ale najmä musel do svojej syntaxe zaradiť nový, sémantický pohľad na vetu a jej štruktúru, musel do svojej syntézy inkorporovať sústavný výklad o modálnej stránke vety, o syntagmatike, musel premyslieť novú jednotnú koncepciu celého výkladu, podať vlastnú systematiku vetných členov a ich typov, ako aj spôsobov ich realizácie, systematiku polopredikatívnych útvarov, systematiku prirad'ovacích, podrad'ovacích a zložených súvetí a zaradiť do publikácie aj krátku kapitolu o *textovej syntaxi*, ktorú spracovala spoluautorka Eugénia Bajzíkova. Z praktického hľadiska je užitočná aj rozsiahla kapitola o interpunkcii, zaradená na konci vlastných syntaktických výkladov. Treba vyzdvihnúť, že za každou kapitolou sa osobitne uvádza súpis odbornej literatúry týkajúcej sa danej tematiky. Celkove možno o syntaktickom zväzku radu vysokoškolských učebníc súčasného slovenského spisovného jazyka povedať, že podáva spoľahlivé informácie o syntaktickom systéme slovenčiny, že je postavený na správnych teoretických základoch, je komplexný a pri nejestvovaní väčšej syntézy slovenskej syntaxe vhodne zaplňa túto medzeru v systematickom opise skladby súčasnej spisovnej slovenčiny. Najspoľahlivejšie služby vykazuje ako vysokoškolský učebný text. Na tomto stave vecí má rozhodujúci podiel práve hlavný autor diela – profesor Ján Oravec.

Podobne – hoci tu je kontext najmä syntetických prác pri jestvovaní akademickej Morfológie slovenského jazyka iný – by sme mohli hovoriť

aj o morfológickom zväzku radu vysokoškolských učebníc súčasného slovenského spisovného jazyka. V tomto spomienkovom texte však nemáme v úmysle systematicky rozoberať a hodnotiť celé jazykovedné dielo Jána Oravca. No žiada sa nám tu najmä osobitne vyzdvihnúť Oravcovu ochotu spracovať dve rozhodujúce práce opisujúce systém spisovnej slovenčiny pre potreby vysokoškolských študentov slovenského jazyka. To ukazuje predovšetkým význam, ktorý Ján Oravec ako vedec a pedagóg pripisoval školskej jazykovej výučbe a učebným textom využívaným v tomto procese. Možno pripomenúť, že aj takmer po tridsiatich rokoch od vyjdenia týchto učebných textov sú stále spoľahlivým zdrojom overených odborných informácií o gramatickom systéme spisovnej slovenčiny a doteraz neprestali plniť toto svoje poslanie, aj keď všetky jednotlivé zistenia z nich nemožno prijímať bez výhrad.

Práve pre túto Oravcovu intenzívnu pozornosť potrebám školskej jazykovej výučby a pre ochotu venovať týmto potrebám mnoho zo svojej osobnej pracovnej energie patrí profesorovi Jánovi Oravcovi vďaka aj dnešných vysokoškolských pedagogických pracovníkov aj študentov slovenského jazyka. Napokon to, ako mu na srdci ležala školská jazyková výchova a dobrá odborná pripravenosť učiteľov slovenského jazyka, ukazujú aj iné Oravcove kroky. V tejto súvislosti sa žiada pripomenúť predovšetkým zorganizovanie dvoch celoštátnych vedeckých konferencií s názvom *Syntax a jej vyučovanie* na pôde jeho materskej Pedagogickej fakulty v Nitre v rokoch 1979 a 1982. Z týchto vedeckých podujatí sa mala utvoriť tradícia, no po ochorení a úmrtí profesora Jána Oravca chýbal duch, ktorý by bol rozvíjanie tradície účinne podporoval a uvádzal ju do života. Ako ukazuje vedecká konferencia s takouto témou z roku 2005 a zodpovedajúci zborník *Syntax a jej vyučovanie III* z toho istého roka, ktorý zostavil profesor Juraj V a ň k o, pokračovatelia vo vedeckom, pedagogickom aj organizačnom diele Jána Oravca ešte nevyumreli a naznačujú ochotu v načatej ceste pokračovať.

V súvisе so starostlivosťou Jána Oravca o rozširovanie nových poznatkov o slovenčine medzi učiteľmi a o organizovanie príslušných podujatí nemožno obísť ani prednáškové cykly, ktoré Ján Oravec ešte počas svojho pôsobenia v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV prichystal pre bratislavských učiteľov pod názvom *O slovenčine pre slovenčinárov*. Ako autorov prednášok sa mu podarilo získať vedúcich slovenských jazykovedcov

pracujúcich vo vybratých oblastiach vedeckého výskumu slovenského jazyka, najmä jeho spisovnej podoby. Prednášky sa uskutočňovali v 70. rokoch 20. storočia a Ján Oravec z nich redakčne pripravil aj štyri cyklostylované zborníky s rovnakým názvom *O slovenčine pre slovenčinárov*.

Aj uvedené vedecko-organizačné kroky Jána Oravca ukazujú ako človeka majúceho na zreteli perspektívy nášho života, človeka mysliaceho na budúcnosť slovenského národa a slovenského jazyka a osobitne na primeranú odbornú jazykovú prípravu jeho nových generácií. Takýto perspektívny rozmer má aj Oravcova účasť na zostavovaní inventára syntaktických javov slovenského národného jazyka, ktorý pripravil v spoluautorstve a ktorý mal byť východiskom širokého aj náročného materiálového výskumu a plánovaného jazykovezempisného spracovania syntaktických prostriedkov slovenského národného jazyka ako súčasť Atlasu slovenského jazyka. Žiaľ, profesor Ján Oravec už nestihol vychovať nasledovníkov, ktorí by tento pozoruhodný projekt slovenskej jazykovedy boli uskutočnili.

Ján Kačala

Syntax a morfológia – väzby, súvislosti a inšpirácie profesorom Jánom Oravcom

Pri príležitosti 25. výročia úmrtia prof. PhDr. Jána Oravca, DrSc., sa 17. mája tohto roka uskutočnil na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre vedecký seminár s medzinárodnou účasťou pod názvom *Syntax a morfológia – väzby a súvislosti*, ktorý zorganizovala Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty UKF v Nitre a Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. Účastníci podujatia, z ktorých mnohí mali možnosť osobne poznať tohto popredného slovenského lingvistu, bádateľa v oblasti syntaxe, morfológie, no najmä – ako to často zaznelo aj v prednesených referátoch – vynikajúceho pedagóga a človeka s dobrým srdcom, vo svojich príspevkoch poukazovali na inšpiratívny presah jazykovedného uvažovania profesora Jána Oravca do súčasnosti, na jeho moderné myslenie anticipujúce ďalší vývoj vo vedec-

kom bádání na poli gramatiky, ba v mnohom i súdobé myslenie predbiehajúce impulzy. Okrem vedecky koncipovaných referátov zazneli aj osobné spomienky jeho príbuzných, bývalých kolegov z Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty UKF v Nitre (niekdajšej Pedagogickej fakulty v Nitre), ašpirantov či študentov.

Vedecký garant seminára Juraj Vaňko z Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre predstavil osobnosť a dielo profesora Jána Oravca v chronologickom biograficko-vedeckom profile *Profesor Ján Oravec ako jazykovedec a vysokoškolský pedagóg*.

V ďalšej časti vedeckého seminára sa referujúci zamerali na parciálne problémy z morfológie, syntaxe, dialektológie a komparatívnej lingvistiky. Témou príspevku Pavla Žiga, riaditeľa Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v Bratislave, s názvom *Hranica neurčitosti v retrospektíve a perspektíve* bolo hlbšie poukázať na príčiny existencie variantných tvarotvorných morfém, a to vo svetle impulzov vychádzajúcich z princípu superpozície, ako aj demonštrovať prirodzenosť v deklinačnej sústave slovenčiny, ktorá sa stáva zjavnou pri uplatňovaní diachrónneho hľadiska. Svoje teoretické zdôvodnenie exemplifikoval identifikáciou konkrétnych tvarov genitívu singuláru zakončených na -a, resp. -u, pri explikácii ktorých odporučil vychádzať z významového kritéria a zohľadniť aj historickú skúsenosť. *Syntaktickú validitu lexikalizácie a gramatikalizácie* analyzoval Ľubomír Kralčák z Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty UKF v Nitre. Zdôraznil pritom, že lexikalizácia a gramatikalizácia sú procesy nevyhnutne prebiehajúce v každom jazyku. Gramatikalizáciu ako proces súvisiaci s vývinom jazyka vysvetľoval na príklade slovesa *byť*, lexikalizáciu si všímal najmä na príkladoch premeny viac-slovného spojenia na viac-slovné pomenovanie, poukazujúc na procesy frazeologizácie, transkategorizácie a onymizácie.

Na *Prepojenosť lexikálnej, morfologickej a syntaktickej sémantiky* poukázala Eva Tibenská, v súčasnosti pôsobiaca na Katedre slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity v Záhrebe. Explicitne spomenula okruhy, v ktorých ju pri sémanticky orientovanom výskume inšpiroval metodologický a vedecký odkaz profesora Oravca. K prezentovaným výsledkom výskumu predikátov ako vetotvorného činiteľa, pri ktorom uplatňovala viaceré kritériá, predovšetkým kritérium akčnosti/neakčnosti, dospela – v oravcovskom duchu – na základe analýzy veľkého množstva materiálu,

prepájania medzi významom a formou, ako aj odhaľovania jazykového, nie logického alebo psychologického významu. Jana Klincková z Katedry slovenského jazyka a literatúry Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici sa v referáte *Gramatická štruktúra hovorených komunikátov* sústredila na slovesné spojenia *byť o niečom* a *byť v pohode*, presnejšie na sponové sloveso *byť* v neobvyklých súvislostiach, ako aj na slovesné spojenia so slovesom *musieť* ako predikátom (napríklad *tú polievku nemusím*). Gramatickú štruktúru hovorených komunikátov totiž ovplyvňuje využívanie významového potenciálu slovies, ktoré v mikrosituáciách spontánnej hovorenej komunikácie nadobúdajú nový význam. Rozšírenie významov slovesa tak vytvára nové kolokácie s primeraným obsadením valenčných pozícií a spravidla aj s modifikovanou gramatickou štruktúrou.

Zaujímavý pohľad na *Negáciu ako gramatický jav* prezentoval Jozef Pavlovič z Katedry slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Trnavskej univerzity. Gramatická negácia ako modifikačná operácia na propozícii sa charakterizuje na princípe polarity plus a mínus. Ukazuje sa však, že tento princíp platí len pre totálnu vetnú negáciu. Pri čiastkovej vetnej, ďalej pri členskej, aproximatívnej (slabej) a tzv. aktívnej negácii (na báze lexikálneho významu; porov. napr. slovesá *chýbať*, *absentovať*, *zdržiavať sa*) platí skôr princíp arché a techné, pričom arché je princíp „vecí“ v ich podstatnom vnútri, kým techné je pôsobenie na ne zvonka. Dominika Rašová z Katedry slovenského jazyka a literatúry Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici prezentovala výsledky svojho výskumu v príspevku *Podoby slovosledu ako dôsledok jazykových noriem a interferencií vo verbálnej komunikácii*. Ako uviedla, narúšanie syntagmatického princípu, podľa ktorého je sloveso obligatórnym konštitutívnym prvkom a tranzitným členom výpovede, môže sa odraziť aj vo vedľajších vetách a polopredikatívnych konštrukciách. Nápadným znakom slovosledu skúmaných konštrukcií je postavenie slovesa, a to najmä v určitom tvare, na konci vedľajšej vety. D. Rašová si všimla, či študenti nemeckého jazyka tvoria výpovede podľa cudzojazyčných vetných štruktúr. Témou príspevku Kataríny Dudovej z Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty UKF v Nitre bola *Kontextuálna kostra modálnych výrazov vo svetle výskumných inšpirácií Jána Oravca*. Vo svojom vedeckom uvažovaní J Oravec o. i. naznačil, že medzi modálnym prostriedkom a jeho okolím je reciprocita. Autorka referátu tento podnet d'a-

lej rozvinula a prehĺbila na základe vplyvu gramatických parametrov vety a kontextuálnej kostry na význam modálnych výrazov *môcť*, *musieť* a *mať*.

So živou a pozitívnu reakciou sa stretol príspevok Jany Kesselovej z Inštitútu slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove *Spojky v komunikačných väzbách a kognitívnych súvislostiach*. Postrehla totiž zaujímavú skutočnosť, že v prostom priradovaní výpovedných obsahov do koherentného celku prostredníctvom zlučovacích spojok možno pozorovať istú súvislosť s perцепčnými vlastnosťami človeka, najmä so zrakovou perцепciou. Táto súvislosť spočíva v tom, že tvorba súdržných celkov patrí k základným výsledkom zrakovej perцепcie, podobne ako prosté priradovanie obsahov do zlučovacieho vzťahu je komunikačne, kognitívne i ontogeneticky základným typom medzipropozičnej relácie. Ako východisko na výklad vzťahov medzi komunikačnými a kognitívnymi aspektmi zlučovacieho vzťahu autorka využila tvarovú psychológiu. Podrobnú analýzu *Adverzatívnosti a koncesívnosti rovnocenných členov v slovenčine, formálne vyjadrenú najmä spojkou* a prezentovala Mária Imrichová z Katedry slovenského jazyka Inštitútu slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií Filozofickej fakulty PU v Prešove. Sledované vzťahy skúmala na bohatej materiálovej báze, čo jej umožnilo postihnúť minuciózne aspekty skúmaných javov a osvetliť adverzatívnosť a koncesívnosť rovnocenných členov v nových súvislostiach. Predložkám v odbornej literatúre, ich spracovaniu a frekvencii v Slovenskom národnom korpuse i spracovaniu prepozícií v Slovníku súčasného slovenského jazyka sa venovala Mária Šimková z Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v Bratislave v príspevku s názvom *Slovenské predložky v súčasnej teórii a praxi*. Gabriela Gotthardová z Pedagogickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku rozdelila svoj príspevok *K syntaktickému vzťahu koordinácie* na dve časti. Prvá časť mala spomienkový charakter – autorka priblížila svoje kontakty s profesorom Oravcom a jeho vplyv na jej vedecký rast. V druhej časti sa zamerala na priblíženie hlbších súvislostí syntaktického vzťahu koordinácie a prostriedkov jeho vyjadrenia. Katarína Habovštiaková, dlhoročná pracovníčka Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty UKF v Nitre, v lingvodidakticky orientovanom referáte *Možnosti využitia frazeológie vo vyučovaní syntaxe* poukázala na to, ako sa pri výučbe takej náročnej gramatickej disciplíny,

akou je syntax, môžu využiť interdisciplinárne vzťahy medzi jednotlivými jazykovými rovinami. Svoje uvažovanie konkretizovala možnosťou „príkorenienia“ teórie o vetnej skladbe živými obraznými príkladmi z frazeologického fondu, demonštrujúc svoje didaktické impulzy na príklade explikácie jednotlivých druhov príslovkového určenia.

V popoludňajšom dialektologickom bloku odzneli tri referáty. Adriana Ferenčíková z Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v Bratislave v referáte *Ján Oravec a výskum syntaxe slovenského jazyka z hľadiska územnej diferencovanosti* podrobne opísala príspevok profesora Jána Oravca k nárečovému výskumu. Osobitne vyzdvihla najmä skutočnosť, že profesor Oravec prispel k budovaniu archívu nárečových textov Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. Poukázala i na Oravcovu ambíciu zostaviť syntaktický zväzok Atlasu slovenského jazyka, vychádzajúcu z presvedčenia, že vyčerpávajúcu akademickú syntax spisovného jazyka nemožno vypracovať bez dobrého poznania stavu v nárečiach v oblasti syntaxe. Na nárečový výskum v oblasti morfológie vo svojom referáte *Nárečová morfológia v Atlase slovenského jazyka* poukázal Ivor Ripka z Katedry slovenského jazyka Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Upozornil na to, že Atlas slovenského jazyka (ASJ), a to aj jeho 2. zväzok venovaný zobrazeniu areálovo diferencovaných morfológických javov, bol „srdcovou záležitosťou“ profesora Jána Oravca. Podrobne opísal koncepciu ASJ i samotný terénny výskum, ktorý jeho vydávaniu predchádzal a na ktorom mal svoj podiel v podobe explorátorskej aktivity aj profesor Oravec. I. Ripka sa nevyhol ani konfrontácii jazykovej diachronie a synchronie pri odôvodňovaní vonkajších kodifikačno-kultivačných odporúčaní či zásahov, pri ktorých je dôležité rozlíšenie morfológického (gramatického) vývinu a synchronnej dynamiky z teoretického hľadiska. Kým vývin predstavuje zmenu uskutočňujúcu sa v dlhšej časovej dištancii, dynamika sa manifestuje v krátkodobej dištancii. Ak sa chce vysvetliť príčina javu, nestačí opísať súčasný jav, ale treba skúmať stav pred začiatkom výskytu či fungovania tohto javu, resp. stav, v ktorom skúmaný jav ešte nejestvoval. Tomáš Bánik z Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty UKF v Nitre sa v príspevku *Sémantická kategória posesívnosti pri niektorých predložkách v breznianskom nárečí* zameril na sémantiku predložiek *u, pri, do, k, ku a od*, ktoré majú v určitých spojeniach okrem základného priestorového významu i príznak prináležitosti, zreteľa, pôvodu a pod. Tieto významy zahrnul do šir-

šej kognitívnej kategórie posesivity, ktorá sa uplatňuje v systéme predložiek v stredoslovenských nárečiach špecifickým spôsobom.

Posledný blok vedeckého seminára bol venovaný komparatívnolingvistickým referátom. Dmitrij Poljakov z Ruskej štátnej humanitnej univerzity v Moskve v príspevku *K diskusiám o gramatickom statuse reflexívneho pasíva v češtine a slovenčine* na konkrétnych príkladoch poukázal na kľúčové body tohto aktuálneho diskurzu. Kolektív autorov z dvoch univerzitných pracovísk v zložení Eva Čulenová, Ladislav György, Jana Miškovská, Eva Schwarzová (Katedra slovenského jazyka a literatúry s oddelením prekladateľstva a tlmočníctva Fakulty humanitných vied UMB v Banskej Bystrici) a Tünde Tuska (Katedra germanistiky s oddelením prekladateľstva a tlmočníctva Pedagogickej fakulty Gyulu Juhásza Segedínskej univerzity v Segedíne) v príspevku *Explicitné vyjadrenie neukončeného deja v minulosti. Komparatívna štúdia na podklade slovenského, talianskeho, nemeckého, arabského a maďarského jazyka* prezentoval výsledky svojho výskumu zahŕňujúceho jazyky z rôznych jazykových rodín – indoeurópskej, semitskej a ugrofínskej – a zameraného na plynutie deja a jeho vyjadrenie v minulom čase. Poukázali na jeho rozdielne chápanie a prežívanie z pohľadu jednotlivých národov, ktoré používajú uvedené jazyky. Autorský kolektív sa inšpiroval Humboldtovou myšlienkou, že mentalita národa sa odráža v jeho jazyku. Martin Pukanec z Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty UKF v Nitre v príspevku *Generatívna gramatika a syntaktické výpožičky (v staroslovienskych prekladoch z gréčtiny)* poukázal na miesto syntaktických výpožičiek v rámci jazykovedy vo všeobecnosti a na to, či sú vôbec syntaktické výpožičky možné aj inak ako v súvislosti s lexikálnymi výpožičkami (tvrdenie A. Meilleta). Autor na príklade syntaktických výpožičiek v staroslovienskych prekladoch z gréčtiny toto tvrdenie falzifikoval a analyzoval spôsoby, ako mohlo dôjsť ku skúmaným syntaktickým výpožičkám.

Sieň Konštantína Filozofa, v ktorej sa uskutočnil vedecký seminár s medzinárodnou účasťou *Syntax a morfológia – väzby a súvislosti*, bola dôstojným miestom živej spomienky na profesora Jána Oravca, o ktorú sa okrem referujúcich zaslúžili i jeho príbuzní a priatelia. Anna Martinová, dcéra prof. Oravca, v spomienkovom pásme prostredníctvom osobných reminiscencií a fotografií z rodinného albumu priblížila Jána Oravca ako milujúceho i milovaného otca, manžela, príbuzného a vynikajúceho kole-

gu a priateľa, a to doslova od jeho kolísky až po predčasnú smrť. Pápežský prelát Štefan Vragaš, kňaz a jazykovedec, v minulosti pracovník dnešného Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV a spoluautor Slovníka slovenského jazyka, spomínal na vzácné priateľstvo, ktoré ho dlhé roky – aj napriek odlúčeniu, keďže Š. Vragaš pôsobil najmä v Ríme a vo Viedni – spájalo s J. Oravcom, s ktorým sa poznali už od čias vysokoškolského štúdia na Filozofickej fakulte Slovenskej univerzity v Bratislave. Spomienkovú časť nitrianskeho seminára uzavreli slová bývalej kolegyne profesora Oravca Kataríny Habovštiakovej. Okrem spoločných rodinných dovolení v Bulharsku vyzdvihla i profesorov obdivuhodný vzťah k slovenskej prírode.

Srdečná i pracovná atmosféra, čerpanie z vedeckého i osobnostného dedičstva popredného slovenského lingvistu, hodnotenie jeho impulzov pre slovenskú lingvistiku v 20. i 21. storočí a nadväzovanie na bohatstvo prítomné (no nie ukryté) v jeho bohatej vedeckej spisbe, to boli hlavné atribúty seminára *Syntax a morfológia – väzby a súvislosti*. Návrat k dedičstvu profesora Jána Oravca azda ani nemohol byť iný. Jeho živé a vedecky podnetné myšlienky ožijú vo forme príspevkov z vedeckého seminára publikovaných v Jazykovedných štúdiách.

Marián Macho

Druhý zväzok Slovníka súčasného slovenského jazyka H – L vykročil k používateľom

V utorok 10. mája 2011 o 15.00 hod. zaplnili celú prednáškovú miestnosť v Kongresovom centre Vydavateľstva SAV VEDA na Štefánikovej ulici v Bratislave odborníci z akademickej obce i záujemcovia zo širokej verejnosti, aby sa zúčastnili na prezentácii druhého zväzku Slovníka súčasného slovenského jazyka H – L (ďalej SSSJ 2). Prezentáciu otvorila a celé podujatie moderovala vedecká tajomníčka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave (ďalej JÚĽŠ SAV) S. Mislovičová. Na úvod privítala celý takmer 20-členný kolektív autoriek, menovite hlavné redaktorky K. Buzássyovú a A. Jarošovú, ale aj riaditeľa JÚĽŠ SAV P. Žiga a významných hostí ako J. Bakoša, predsedu Edičnej rady SAV, J. Bábika a Ľ. Ďurišovú

zo sekcie umenia a štátneho jazyka Ministerstva kultúry Slovenskej republiky, prof. Štefana Lubyho, bývalého predsedu Slovenskej akadémie vied. S. Mislovičová podotkla, že hoci text slovníka vyzerá v tlačenej podobe tak jednoducho, na ceste, na ktorej vznikol, musel podať autorský kolektív heroický výkon až do dňa, kým dielo uzrelo svetlo sveta.

Úvodné slovo mal riaditeľ JÚĽŠ SAV P. Žigo, ktorý pripomenul tradíciu lexikografickej práce na pôde JÚĽŠ SAV a podelil sa s radosťou, ktorá pramení z ďalšieho ohnivka v podobe predstavovaného slovníka, ktorým dlhoročná tradícia významne pokračuje. A ohnivko to veru nie je zanedbateľné. Po Slovníku slovenského jazyka (ďalej SSJ) z päťdesiatych a šesťdesiatych rokov minulého storočia, ktorého hlavným redaktorom bol Š. Peciar a ktorý zachytáva slovnú zásobu slovenčiny z konca 19. storočia až do 60. rokov 20. storočia, nové dielo vychádza z materiálu posledných päťdesiatich rokov a podáva hlbší obraz súčasného slovenského jazyka. Riaditeľ JÚĽŠ SAV sa poďakoval všetkým členkám lexikografického kolektívu, ale aj externým konzultantom a vyzdvihol ich prácu, vďaka ktorej mohla vzniknúť táto jedinečná kolektívna monografia. Druhému zväzku SSSJ zaprial šťastnú cestu životom k používateľovi, aby si mohol utvoriť realistický pohľad na súčasný slovenský jazyk, dozvedieť sa o ňom mnohé nové veci a zo slovníka sa aj poučiť.

Hlavná redaktorka SSSJ K. Buzássyová sa vo svojom príhovore pristavila pri koncepcii tvorby SSSJ. Zdôraznila, že slovník je koncipovaný v nadväznosti na SSJ spred päťdesiatich rokov, ale plánuje byť rozsahom mohutnejší, pričom jednotlivé zväzky nového slovníka majú a budú mať približne 30-tisíc heslových jednotiek. V druhom zväzku slovníka nájdeme v porovnaní s prvým zväzkom menej cudzích slov, no stále ich je tam dosť, čo môžu niektorí používatelia autorom vyčítať. Je však nevyhnutné uvedomiť si, že slovenčina sa po celý čas vyvíjala a aj vyvíja v konfrontácii s inými jazykmi. V našom jazykovom prostredí sa napr. latinčina udržala v oficiálnom styku zo všetkých jazykov najdlhšie. Až po rakúsko-uhorskom vyrovaní začala pomaly ustupovať a to sa prirodzene podpísalo na našom jazyku. V slovníku takisto nájdeme mnoho odborných výrazov, ktoré sú priamo špecifikované pre tú-ktorú vednú oblasť, ale môžeme v ňom aj sledovať prenikanie odborných výrazov do bežného jazyka.

A. Jarošová, ďalšia hlavná redaktorka SSSJ, si zaspomínala na vstup prvého zväzku tohto slovníka medzi verejnosť a používateľov. Konštatovala,

že nie vždy boli ohlasy len pozitívne, ale tých pozitívnych bolo vždy viac a viac. A verejnosť prijala i pochopila úlohu slovníka tohto typu v slovenčine. S prácou na druhom a pripravovanom treťom zväzku slovníka (a perspektívne na ďalších zväzkoch) sa koncepcia tvorby stále prehľbovala a prehľbuje. Čím človek lexikograf vidí hlbšie do tvorby slovníka a materiálu, ktorý mu jazyk ponúka, tým sa pred ním otvára širší a širší vesmír – teda priestor v jazyku, ktorý je stále neprebádaný. Tak sa po vyriešení malého problému vždy prichádza k ďalším otázkam a súvislostiam. Tam človek lexikograf zisťuje, čo je to bytie srdca jazyka. Jazyk je jav spoločný, ale aj intímny. Preto sa vždy nájdu veci, ktoré používateľom v slovníku budú chýbať. A to tvorcov neprekvapuje. Veď britský lexikograf S. Johnson už v roku 1755 povedal: „*Autor každého iného diela môže aspoň túžiť po tom, aby ho pochválili, autor slovníka môže len dúfať, že nebude zasypaný nadávkami. Dokonca aj tejto negatívnej odmeny sa dožijú len nemnohí.*“ A. Jarošová priznala, že nevie, kedy uzrie svetlo sveta ďalší zväzok SSSJ. Zdôraznila však, že autorský kolektív robí všetko pre to, aby vyšiel čo najskôr. Podľakovala sa všetkým, u ktorých slovník našiel pozitívne prijatie a bez ktorých finančnej podpory by ho Slovensko nikdy reálne neuzrelo. Finančná podpora zo strany Ministerstva školstva SR a Ministerstva kultúry SR je pre takéto dielo veľmi dôležitá. Hlavná redaktorka je presvedčená, že autorský kolektív slovníka nájde aj ďalej spoločnú reč s ministerstvami kultúry a školstva, aby Slovensko mohlo mať komplexné slovníkové dielo, ktorého druhý zväzok dnes držíme v rukách.

Z kolektívu autoriek SSSJ sa o slovo prihlásila aj A. Šebestová. Spomínala na roky, počas ktorých sa jej práca na slovníkoch stala nielen zamestnaním, ale najmä láskou. Zdôraznila, že práca lexikografa nie je rutinou. Každé heslo je novým dobrodružstvom, lebo heslo sa dá vždy spracovať viacerými spôsobmi. A ak žiadny z dosiaľ známych postupov nie je možné zvoliť, lexikograf si aj tak musí vedieť poradiť, aby heslo uchopil a daroval mu „tvar“. Nielen na práci lexikografa však stojí také dielo, aké tu dnes uvádzame do života. Nezanedbateľná je aj práca odborných konzultantov. Jednej vednej oblasti zodpovedá zväčša jeden odborný konzultant, na niektoré oblasti sú dvaja konzultanti. Osobitne vyzdvihla prácu J. Šebestu. Ten sa v slovníku zameriava na všeobecno-odbornú terminológiu, pričom je hlavným editorom hesiel zo všetkých vedných odborov. Na záver sa A. Šebestová podľakovala všetkým prítomným aj neprítomným spolupracovníkom z radov kon-

zultantov a povzbudila kolektív do ďalšej práce slovami, že dielo, na ktorom spoločne pracujú, je dielo aj pre nich samých.

Slovo dostal aj V. Benko, ktorý pri tvorbe SSSJ zabezpečuje počítačovú a softvérovú podporu. Zdôraznil, že slovník je koncipovaný s nadštandardným softvérovým vybavením. Autorky majú k dispozícii v elektronickej podobe všetky doterajšie vydania slovenských slovníkov, české slovníky, ale aj databázu Slovenského národného korpusu (ďalej SNK). SNK v súčasnosti obsahuje trištvrte miliardy slov, pričom sú v ňom zastúpené texty zo všetkých oblastí – odborné, publicistické, beletria, ale napríklad aj blogy. Pomocou komerčného nástroja Sketch Engine a databázy SNK sa dá utvoriť každému slovu jeho lexikálny portrét. To znamená, že vieme, aké slová sa nachádzajú v jeho okolí, aké sú jednotlivé frekvencie jeho kolokačných partnerov a podobne.

Po príhovoroch rečníkov z autorského kolektívu S. Mislovičová otvorila diskusiu. O slovo sa prihlásil J. Dolník z JÚLEŠ SAV, aby podčiarkol, že ide o veľký slovník nielen rozsahom, ale najmä kvalitou a veľkosťou lexikografov, ktorí ho tvoria. Tí sa musia vyrovnávať so súčasným stavom fungovania jazyka. Fundamentálnym významom celého slovníkového diela je odovzdanie poznania mnohým generáciám po nás. Stojíme pri zrode slovníka, ktorý vypovedá o tejto dobe. Jeho základom je koncepcia, v ktorej sa odráža duch jazyka. Človek v nej vidí nie takého ducha jazyka, aký by mal byť, ale takého, aký skutočne je. Koncepcia dýcha pľúcami zloženými z dvoch častí – princípu premenlivosti a princípu neurčitosti. To možno vidieť pri zložitosti uchopenia emocionálnych slov, ako napr. *hnev* či *láska*. J. Dolník si položil otázku, koľko významov má také slovo? Duch reálnosti je prítomný nie vo vnášaní vlastných postrehov tvorcov slovníka, ale skutočnosti takej, aká naozaj je. Je to inteligentný slovník, lebo sa dokáže prispôbiť obom spomínaným princípom. Ak niekto spomedzi používateľov očakáva v tomto diele mentorsky zdvihnutý prst a rigorózne prikázanie „správnu“ možnosť z dvoch buď – alebo, bude sklamaný, lebo ich tam nenájde. Lebo jazyk žije a jeho život možno sledovať aj v tomto slovníku.

Ďalším rečníkom bol Š. Luby, bývalý predseda SAV. Zaspomínal na prezentáciu prvého zväzku SSSJ a na prípravy a dohody, ktoré predchádzali oficiálnemu schváleniu podpory slovníka. Celému autorskému kolektívu úprimne zagratuloval za nádherné dielo, krásne svojím obsahom, formou, ale aj dizajnom. Veď tým sa vytvára čosi veľmi vzácne a hodnotné pre ďalšie generácie.

S. Ondrejovič z JÚLŠ SAV sa osobitne poďakoval prítomnému F. Mikloškovi, bývalému poslancovi Národnej rady SR, za jeho veľkú angažovanosť pri presadzovaní nevyhnutnosti existencie slovníka tohto typu v našom národe.

L. Ďurovič vo svojom diskusnom príspevku spomínal na začiatky tvorby SSJ a na jeho hlavného redaktora Š. Peciara. Aj SSJ zažil vo svojom čase mnoho hany a konfliktných situácií, ale aj napriek tomu je toto dielo prejavom lásky k svojmu ľudu tak, ako to cítia aj autorky dnešného nového slovníka. Podpora koncepcie tvorby nového SSSJ je nevyhnutná aj naďalej. Vydanie ďalšieho zväzku tohto diela, ktoré hovorí o realite slovenského jazyka, pokladá za veľmi dôležitý čin.

Do diskusie sa zapojil aj petrológ D. Hovorka. Vzdal hold autorskému kolektívu za dielo, ktorého ďalší článok sa stal objektom oslavy. Pripomenul aj, že vydaním vedeckých diel sa nekončí všetko úsilie kolektívu autorov. To musí nevyhnutne pokračovať aj v prepracovanom marketingu, aby sa odborné diela mohli dostať do povedomia širšej verejnosti, pre ktorú je tento slovník určený.

D. Kolár pohnutý spomienkami na tvorbu slovníkov v minulosti vyjadril radosť, že nový slovník je slovníkom, ktorý vychádza z bohatého materiálu SNK. Oceňuje prácu redakčného kolektívu, ktorý vstúpil lásku k slovníku svojim členom, aby tak slovník mohol rásť a naplňovať svoje poslanie v ďalších dieloch. Na záver všetkým zainteresovaným na tvorbe SSSJ zaželal, aby im láska k slovu a k slovníku vydržala aj naďalej.

Záverečné slová podujatia odznegli z úst riaditeľa JÚLŠ SAV P. Žiga. Poďakoval sa zástupcom lexikografického kolektívu, ktorí prispeli svojimi slovami k reálnemu obrazu druhého zväzku SSSJ, ale aj všetkým tým, ktorí sa zapojili do diskusie na podujatí. Vyjadril uznanie a vďaku recenzentom slovníka. Tí starostlivo prečítali všetky heslá a zaujali k nim odborné stanovisko. Nezabudol vyzdvihnúť ani Ministerstvo školstva SR a Ministerstvo kultúry SR, ako aj Predsedníctvo SAV, vďaka ktorým sa projekt tvorby slovníka môže realizovať. Nezanedbateľnou zložkou je v celom procese zrodenia diela aj vydavateľstvo VEDA, ktoré dalo všetkému spísanému a pripravenému hmotnú podobu. Vyjadril vieru, že slovník je v dobrých rukách, v rukách žien – autoriek, i vieru, že čoskoro sa azda všetci spoločne stretne pri prezentácii tretieho zväzku.

Katarína Gajdošová

SPYTOVALI STE SA

Fľaškovateľ a fľašovateľ. – Na jazykovú poradňu Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV sa obrátil zástupca spoločnosti zaoberajúcej sa dovozom a predajom vína s otázkou, ktorá z podôb podstatného mena *fľaškovateľ*, *fľašovateľ* je jazykovo správna na označenie výrobcu, ktorý plní víno do fliaš.

S podobami *fľaškovateľ* a *fľašovateľ* sa v doterajších slovenských výkladových slovníkoch (v staršom Slovníku slovenského jazyka /SSJ/, Krátkom slovníku slovenského jazyka /KSSJ/ ani v Slovníku súčasného slovenského jazyka /SSSJ/) nestretneme, no možno ich slovotvorne vysvetliť. V Synonymickom slovníku slovenčiny sa uvádza sloveso *fľaškovať* vo význame „plniť do fliaš“ a v 1. zväzku Slovníka súčasného slovenského jazyka z r. 2006 sú v rovnakom význame variantné podoby *fľaškovať*, *fľašovať*, ako aj prídavné meno *fľaškový*, *fľašovaný* „naplnený do fliaš“ a pri ňom slovné spojenia *fľašované víno* a *fľašované nápoje*. Preto podoby *fľaškovateľ* a *fľašovateľ* na označenie výrobcu, ktorý plní víno do fliaš, ako odvodeniny sloviess *fľaškovať* a *fľašovať* považujeme za jazykovo správne. Keď sa však zamyslíme nad použitou slovotvornou príponou *-ateľ*, tá sa využíva skôr pri tvorení názvov fyzických osôb, čo potvrdzujú aj ustálené pomenovania utvorené od rovnako zakončených východiskových sloviess, napr. *falšovateľ* (z *falšovať*), *cestovateľ* (z *cestovať*), *nasledovateľ* (z *nasledovať*), *stvárniovateľ* (zo *stvárniovať*), *pozorovateľ* (z *pozorovať*), ale sa využíva aj pri tvorení názvov právnických osôb, napr. *dodávateľ* (z *dodávať*), *zakladateľ* (zo *zakladať*), *zamestnávateľ* (zo *zamestnávať*) ap. Pre úplnosť treba dodať, že pri tvorení názvu osoby by sa mohla rovnako použiť prípona *-áč* a vznikli by podoby *fľaškovač* a *fľašovač* (ako *osvetľovať* – *osvetľovač*, *plánovať* – *plánovač*, *mapovať* – *mapovač*, *frézovať* – *frézovač*).

Z otázky naznačenej v úvode príspevku však vyplýva, že v danom prípade nejde iba o pomenovanie fyzickej osoby, ale o názov „výrobcu, ktorý plní víno do fliaš“, inými slovami o „závod, prevádzku na plnenie fliaš“. Z oficiálnych dokumentov (presnejšie z nariadenia Európskej komisie), kto-

ých znenie sme našli na internete, sa dozvedáme aj definíciu slova *fľašovateľ*: „fyzická alebo právnická osoba alebo skupina takýchto osôb, ktoré vykonávajú plnenie do fliaš alebo objednávajú plnenie do fliaš vo vlastnom mene“. V podobnom význame má slovenčina vo svojej zásobe podstatné meno *fľaškáreň*, ktoré podľa 1. zväzku SSJ malo (a pravdepodobne má aj dnes) význam „oddelenie v pivovare, kde sa naplňajú fľaše pivom“. O tom, že slovo *fľaškáreň* funguje aj v súčasnosti, svedčí jeho zaradenie do nového SSSJ (do 1. zväzku z r. 2006), v ktorom má už všeobecnejší význam, a to „miestnosť, hala, kde sa plnia fľaše“. Synonymami sú slová *fľaškovňa* a *fľašovňa*.

Pravda, pri hľadaní pomenovania prevádzky na plnenie fliaš sa mohli vychádzať aj zo slovesa označujúceho činnosť vykonávanú v závode, teda zo slovesa *plniť*. V takom prípade by bolo náležité označenie *plniareň*, ktoré sa ako „dielňa určená na plnenie“ vysvetľuje v KSSJ. Podobne boli utvorené aj iné názvy prevádzok, ako napríklad *baliareň* zo slovesa *balit'*, *pražiareň* zo slovesa *pražiť*, *sušiareň* zo slovesa *sušiť* či *tlačiareň* zo slovesa *tlačiť*. Pomenovanie *plniareň* sa najčastejšie používa v súvislosti s plnením minerálnej vody a iných nealkoholických nápojov, napr. *Pripravujú výstavbu novej plniarne v Kláštore pod Znievom, kde chcú investovať do plnenia stolovej a dojčenskej vody. – V obci vyvierajú tri pramene, nachádza sa tu plniareň minerálnej vody známej pod menom Budiš. – Takéto malé plniarne fungovali napríklad pri prameňoch v Kišovciach, Slatvine i Maštinci* (príklady sú vybrané z databázy Slovenského národného korpusu).

Na záver možno zhrnúť, že novšie výrazy *fľaškovateľ* a *fľašovateľ* sa z jazykovej stránky nedajú odmietajúť, no pri hľadaní pomenovania „výrobca, ktorý plní víno do fliaš“ sa mohlo siahnuť po ustálených slovách *fľaškovač* alebo *fľašovač*, ak ide o osobu, a *fľaškáreň* či *plniareň*, ak ide o prevádzku.

Iveta Vančová

Z JAZYKOVÝCH RUBRÍK

Ryšavá či rysavá

KATARÍNA KÁLMÁNOVÁ

V súvislosti s Kukučínovou poviedkou *Rysavá jalovica* sa ne jeden čitateľ zamyslí nad postavením prídavného mena *rysavý* v súčasnej slovenčine. Je vôbec spisovné? Veď hrdzavú, červenkastú farbu dnes označujeme prídavným menom *ryšavá* so š. Prídavné meno *rysavý* sa v Krátkom slovníku slovenského jazyka označuje ako knižné. Ide o spisovné slovo, ale jeho využitie sa obmedzuje na označenie dobytka, prípadne iných zvierat hrdzavej farby. S podobami *ryšavý* aj *rysavý* v rovnakom význame sa v slovenčine stretávame už od stredoveku. V Historickom slovníku slovenského jazyka (v 5. zväzku) sa uvádzajú obe podoby prídavného mena ako samostatné heslá. Podľa dokladov sa používali už v 16. storočí, pričom prídavné meno *rysavý* sa už vtedy používalo v súvislosti s dobytkom (s touto podobou prídavného mena súvisí aj meno kravy *Rysuľa*), kým prídavným menom *ryšavý* sa označovala farba vlasov, resp. iných vecí (napr. jačmeňa). Dnes väčšina používateľov slovenčiny aj dohrdzava sfarbené kravičky označuje ako *ryšavé* a toto označenie je takisto správne. O dievčati s červenkastými vlasmi však nevravíme, že je *rysavé*.

(Roľnícke noviny, 2008, č. 5, 1. februára, s. 19)

KS

ISSN 0023-5202

MIČ 49 300